

દાદીની પ્રસાદી

જેમ આજે આપણી માતૃભાષા ગુજરાતી છે તેમ એક સમયે આપણા પૂર્વજોની માતૃભાષા સંસ્કૃત હતી. એ રીતે જોતાં સંસ્કૃત ભાષા આપણી દાદીભાષા કહેવાય. આ દાદીભાષા પાસે જ્ઞાનનો અને લલિત સાહિત્યનો વિશાળ ખજાનો છે. આ અખૂટ ભંડારમાંથી માત્ર ચપટીક પ્રસાદી અહીં રજૂ કરી છે. આ પ્રસાદીને સુપાચ્ય બનાવવા પ્રત્યેક કંડિકાની સાથે સાથે તેના ગુજરાતીમાં ભાવાર્થનું અનુપાન પણ રજૂ કરાયું છે.

(છેલ્લો ફેરફાર : તા. ૫-૧૦-૨૦૧૫)

૧.

અસતો મા સદગમયા

તમસો મા જ્યોતિર્ગમયા

મૃત્યોર્મામૃતમ્ ગમયા॥

(બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ)

[અસત્યોમાંથી પ્રભુ પરમ સત્યે તું લઈ જા

ઊંડા અંધારેથી પ્રભુ પરમ તેજે તું લઈ જા

મહામૃત્યુમાંથી અમૃત સમીપે નાથ લઈ જા]

૨.

ૐ પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણાત્પૂર્ણમુદચ્યતે

પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે॥

[ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદનો આ શાંતિપાઠનો શ્લોક છે. તેનો શબ્દાર્થ છે: તે પૂર્ણ છે. આ પૂર્ણ છે.

પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ પ્રગટે છે. પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ બહાર કાઢે તો પણ પૂર્ણ બચે છે. આ શબ્દોનું સૌથી

સરળ અર્થઘટન એવું છે કે બ્રહ્મ સંપૂર્ણ છે. બ્રહ્માંડ પણ સંપૂર્ણ છે. બ્રહ્મમાંથી બ્રહ્માંડ પ્રગટ્યું છે

અને બ્રહ્મમાંથી બ્રહ્માંડ બહાર આવવા છતાં શેષ બ્રહ્મ સંપૂર્ણ છે.]

૩.

ॐ भूर्भुवः स्वः तत् सवितुर्वरेण्यं।

भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्॥

[આ ગાયત્રી મંત્ર સૂર્ય આરાધનાનો મંત્ર છે. ભાવાર્થ છે: હે સર્વોપરી દેવ ! તું જીવનનો આધાર છે, અમારા સર્વ દુઃખ દૂર કરે છે, તું સ્વયં પ્રકાશિત છે, સૌથી વધુ પૂજનીય છે, અમે તારું ધ્યાન ધરી પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તું અમારી બુદ્ધિને વધુ પ્રજ્વલિત કર.]

૪.

ॐ सहनाववतु सहनौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहै।

तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

રક્ષણ કરો પોષણ કરો પ્રભુ આપ અમારું પ્રેમથી કરીશું શ્રમ સખત અભ્યાસમાં અમે ખંતથી હો મેઘા તેજસ્વી અમારી એટલું પ્રભુ આપજો ને સંબંધ સદા સ્નેહભર્યો ગુરુ શિષ્યનો રાખજો (કઠોપનિષદ ૨-૩-૧૮)

૫.

त्वमेव माता च पिता त्वमेव

त्वमेव बंधू च सखा त्वमेव।

त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव

त्वमेव सर्वं मम देव देव॥

[તમે છો માતા પિતા તમે છો તમે છો બંધુ સખા તમે છો તમે છો વિદ્યા ધન સંપત્તિ પણ સર્વ મારું તમે હે દેવ દેવ]

૬.

મૂકં કરોતિ વાચાલં પંગું લંઘયતે ગિરિમ્।

યત્કૃપા તમહં વન્દે પરમાનન્દમાધવમ્॥

[જો તારી કૃપા ઉતરે તો મુંગો માણસ વાચાળ બને છે, અપંગ માણસ પહાડ ઓળંગી જાય છે. હે પરમાનંદ માધવ, તને વંદન કરું છું.]

૭.

યા કુન્દેન્દુ તુષારહારધવલા યા શુભ્રવસ્ત્રાવૃતા

યા વીળાવરદણ્ડમણ્ડિતકરા યા શ્વેતપદ્માસના।

યા બ્રહ્માચ્યુતશંકરપ્રભૃતિભિર્દેવૈઃ સદા વન્દિતા

સા માં પાતુ સરસ્વતી ભગવતી નિઃશેષજાડ્યાપહા॥

[સૌંદર્યમંડિત છે જે શુભ્ર શશિ સમ

માળા છે જેની સુંદર જળાબિન્દુ સમ

ધવલ વસ્ત્રો છે જેને અતિ શોભતા

વીણાદંડ સોહે જેના કર કમળમાં

વિરામ આસન છે જેનું શ્વેત પદ્મનું

સદા વંદન કરે જેને સર્વ દેવો

બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ સહ પૂજ્ય ભાવે

એવી દેવી મા સરસ્વતી દૂર કરજો

અમ બુદ્ધિ કુંઠિત કરતા તિમિરને]

૮.

વક્રતુણ્ડ મહાકાય સૂર્યકોટિસમપ્રભા

નિર્વિઘ્નં કરુ મે દેવ શુભકાર્યેષુ સર્વદા॥

[હે વાંકી સૂંઢવાળા, વિશાળ કાયા ધરાવતા, અસંખ્ય સૂરજ સમાન કાંતિ ધરાવતા ગણેશ દેવ,

મારા શુભ કાર્યમાં આવતી અડચણને હંમેશા દૂર કરતા રહેજો.]

૯.

વન્દે માતરમ્। વન્દે માતરમ્।

વન્દે માતરમ્। વન્દે માતરમ્॥

સુજલામ્ સુફલામ્ મલયજશીતલામ્।

શસ્યશ્યામલામ્ માતરમ્। વન્દે માતરમ્॥

શુભ્રજ્યોત્સ્ના પુલકિતયામિનીમ્

ફુલ્લકુસુમિતદ્રુમદલશોભિનીમ્।

સુહાસિનીમ્। સુમધુરભાષિણીમ્।

સુખદાં વરદામ્ માતરમ્। વન્દે માતરમ્॥

[વંદુ તુજને મા હો વંદુ તુજને મા

વંદુ તુજને મા હો વંદુ તુજને મા

છો સભર તું જળથી ફળથી

દખણાદી શીત વાયુ લહરથી

પાકેલા લહેરાતા ધાન્ય થકી

સુરત તુજ બની સુંદર શામળી

વંદુ તુજને મા હો વંદુ તુજને મા

વંદુ તુજને મા હો વંદુ તુજને મા

શુભ્ર ચન્દ્ર કિરણથી ઓપતી

ખુશહાલ છે સૌ રાત્રિ તારી

પુષ્પ ને વૃક્ષોથી લચી રહેલી

શોભે છે કણ કણ ભૂમિ તારી

મલકાતું મોં વદતું મીઠી વાણી

ને વરસાવે સદા સુખ વરદાન

વંદુ તુજને મા હો વંદુ તુજને મા

વંદુ તુજને મા હો વંદુ તુજને મા]

૧૦.

શાન્તાકારં ભુજગશયનં પદ્મનાભં સુરેશમ્
વિશ્વાધારં ગગનસદૃશં મેઘવર્ણં શુભાઙ્ગમ્॥
લક્ષ્મીકાન્તં કમલનયનં યોગિભિર્ધ્યાનગમ્યમ્
વન્દે વિષ્ણું ભવભયહરં સર્વલોકૈકનાથમ્॥

[ભગવાન વિષ્ણુની આ સ્તુતિનો ભાવાર્થ છે: શાંતિ પમાડતા, નાગની શૈયા ધરાવતા, નાભિમાંથી કમળ પ્રગટાવતા, દેવોના અધિપતિ, વિશ્વના આધારરૂપ, ગગન જેવા વિશાળ, મેઘવર્ણી કાયા અને શુભ અંગો ધારણ કરતા, લક્ષ્મીજીના પ્રિયતમ, કમળસમ નેત્રો ધરાવતા, યોગીઓ ધ્યાન ધરે છતાં તેમના માટે અગમ્ય રહેતા, ભવનો ભય હરનારા, સર્વ લોકના નાથ વિષ્ણુને વંદન હો.]

૧૧.

સત્યમેવ જયતે નાનૃતમ્ સત્યેન પન્થા વિતતો દેવયાન।
યેનક્રમન્તિ ઋષયો હ્યાપ્તકામા યત્ર તત્ સત્યસ્ય પરમં નિધાનમ્॥
(મુણ્ડકોપનિષદ ૩-૧-૬)

[સત્યનો જ જય થાય છે. અસત્યનો નહિ. કૃતાર્થ બનેલા ઋષિઓ જે માર્ગથી જાય છે અને જ્યાં સત્યનું નિધાન (સ્થિતિ) છે, એવો દેવમાર્ગ અમારે માટે સત્ય દ્વારા જ ખૂલે છે.-ભાઈશંકર પુરોહિત]

૧૨.

સર્વે ભવન્તુ સુખિનઃ।
સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ।
સર્વે ભદ્રાણિ પશ્યન્તુ।
મા કશ્ચિત્ દુઃખ ભાગ્ભવેત્॥

[સર્વે બની રહો સુખી, સર્વે બની રહો સ્વસ્થ
મળે શુભ દૃષ્ટિ સર્વને, ન ભોગવે દુઃખ કોઈ]

અ

૧૩.

અકુલીનઃ કુલીનસ્ય મર્યાદા યો ન લઙ્ઘેત।

ધર્માપેક્ષી મૂદુર્દાન્તઃ સઃ કુલીનશતૈઃ વરઃ॥

[માણસ ભલે ઊંચા કુળનો હોય કે નીચા કુળનો પણ તે જો મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરતો હોય, ધર્મનું પાલન કરતો હોય, મૃદુ સ્વભાવનો હોય અને ઈન્દ્રિયો પર અંકુશ ધરાવતો હોય તો તે કહેવાતા ઉચ્ચ કુળનો લોકો કરતાં સો ગણો ચડિયાતો ગણાય.]

૧૪.

અજ્ઞશ્ચાશ્રદ્ધધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનશ્યતિ।

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ॥

[ભગવદ્ ગીતામાં ભગવાનનો આ ઉપદેશ છે: જે અજ્ઞાની છે અશ્રદ્ધાળુ છે અને દરેક વાતમાં શંકા કરે છે તેમનો નાશ થાય છે. શંકાશીલ માણસો માટે આ લોકમાં કે પરલોકમાં કોઈ સુખ નથી.]

૧૫.

અજ્ઞઃ સુખમ્ આરાધ્યઃ સુખતરમ્ આરાધ્યતે વિશેષજ્ઞઃ।

જ્ઞાનલવદુર્વિદગ્ધં બ્રહ્માપિ નરં ન રંજયતિ॥

[અજ્ઞાનીને સરળતાથી સમજાવી શકાય. જે ખરેખર જ્ઞાની છે તેને સમજ આપવી એ તો તેથી પણ વધુ સહેલું છે. પણ પોતાના અર્ધદૃઘ જ્ઞાનને સંપૂર્ણ માની બેઠેલા મિથ્યાભિમાની માણસને તો બ્રહ્મા પણ ન સમજાવી શકે -ભર્તૃહરિકૃત નીતિશતક.]

૧૬.

अग्निः शेषं ऋणः शेषं शत्रुः शेषं तथैव च।

पुनः पुनः प्रवर्धेत तस्मात् शेषं न कारयेत्॥

[અગ્નિ, દેવું અને શત્રુ એ ત્રણનો જરાક અંશ બચી જાય તો તે ફરી ફરી વધ્યા જ કરે માટે તેના અંશને પણ બાકી રહેવા ન દેવાય.]

૧૭.

अग्निहोत्रं गृहं क्षेत्रं गर्भिणीं वृद्धबालकौ।

रिक्तहस्तेन नोपेयाद् राजानं देवतां गुरुम्॥

[પવિત્ર અગ્નિ, પોતાનું ઘર, ખેતર, ગર્ભવતી સ્ત્રી, વૃદ્ધો, બાળકો, રાજા, દેવતા અને ગુરુ પાસે કદી ખાલી હાથે ન જવું જોઈએ.]

૧૮.

अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थं च साधयेत्।

गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्मम् आचरेत्॥

[ડાહ્યા માણસોએ જ્યારે જ્ઞાન કે ધન મેળવવાની વાત આવે ત્યારે પોતે અજરઅમર રહેવાના છે એવું વિચારીને વણથંભી સાધના કરવી જોઈએ અને જ્યારે ધર્મનું આચરણ કરવાની વાત આવે ત્યારે મોત ખંભા પર બેસી વાળ ખેંચી રહ્યું છે એમ માનીને તરત ધર્મનું આચરણ કરવું જોઈએ.]

૧૯.

अजीर्णं भेषजं वारि जीर्णं वारि बलप्रदम्।

अमृतं भोजनार्थं तु भोजनान्ते विषं भवेत्॥

[અપચો થતો હોય ત્યારે પાણી એ દવા છે. ખોરાક પચતો હોય ત્યારે પાણી વધુ શક્તિ આપે છે. જમવાની વચ્ચે થોડું પાણી પીવું અમૃત સમાન છે પરંતુ જમ્યા પછી પાણી પીવું ઝેર જેવી અસર કરે છે.]

૨૦.

અતિતૃષ્ણા ન કર્તવ્યા તૃષ્ણાં નૈવ પરિત્યજેત્।
શનૈઃ શનૈશ્ચ ભોક્તવ્યં વિક્તમ્ સ્વયમુપાર્જિતમ્॥

[ન અતિ તૃષ્ણા કરવી કે ન તૃષ્ણાનો સમૂળગો ત્યાગ કરવો. જાતે કમાયેલી સંપત્તિનો ધીમે ધીમે ઉપભોગ કરવો.]

૨૧.

અતિથિ દેવો ભવા।

[અતિથિને ઈશ્વરતુલ્ય ગણી આદર આપવો.]

૨૨.

અતિદાનાદ્ભૂતઃ કર્ણસ્ત્વતિલોભાત્ સુયોધનઃ।
અતિકામાદ્દશગ્રીવસ્ત્વ અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્॥

[અતિ દાનથી કર્ણ પાસે કંઈ ન રહ્યું. અતિ લોભથી સુયોધનની અવદશા થઈ. અતિ ઈચ્છાથી પતન થાય છે માટે કોઈ પણ બાબતમાં અતિશયતાને તજવી.]

૨૩.

અતિપરિચયાદવજ્ઞા સતતગમનાત્ અનાદરો ભવતિ।

મલયે ભિલ્લા પુરાંધ્રી ચંદનતરુકાષ્ટમ્ ઙ્ઙંધનમ્ કુરુતે॥

[અતિ પરિચયથી અવજ્ઞા થાય. કોઈને ઘરે રોજ જઈએ તો કોઈ આવો, આવો ન કહે. મલય પર્વત પર રહેતી વનવાસી સ્ત્રીઓ ચંદનને પણ ઈંધણનું લાકડું ગણી ચૂલામાં બાળે છે.]

૨૪.

અતિસ્નેહઃ પાપશઙ્કી।

[કોઈને માટે આપણો વધુ પડતો પ્રેમ આપણાં મનમાં આપણા તે પ્રિય પાત્રની સલામતી માટે ખોટી શંકા પેદા કરે છે. અભિજ્ઞાન શાકુંતલમૂનું આ વાક્ય છે.]

૨૫.

अद्यापि दुर्निवारं स्तुतिकन्या वहति नाम कौमारम्।
सद्भ्यो न रोचते सा असन्तः अपि अस्यै न रोचन्ते॥

[સ્તુતિ નામની કન્યા બિચારી હજુ કુંવારી છે કેમ કે સારા માણસોને એ ગમતી નથી તો જે સારા નથી તેઓ આ કન્યાને ગમતા નથી!]

૨૬.

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा।
अनुग्रहश्च दानं च एष धर्मः सनातनः॥

[મન, વચન અને કર્મથી કોઈ જીવનો દ્રોહ ન કરવો, પ્રેમ રાખવો અને ઉદારતાથી દાન આપવું એ સનાતન ધર્મ છે.]

૨૭.

अधमाः धनमिच्छन्ति धनं मानं च मध्यमाः।
उत्तमाः मानमिच्छन्ति मानो हि महताम् धनम्॥

[નિમ્ન કક્ષાના માણસો ધનની ઇચ્છા રાખે છે. મધ્યમ કક્ષાના માણસો ધન અને માન બન્નેની ઇચ્છા રાખે છે. પણ ઉત્તમ માણસોની ઇચ્છા ફક્ત માન મેળવવાની હોય છે કેમકે માન સૌથી ચડિયાતું ધન છે.]

૨૮.

अनभ्यासे विषं विद्या अजीर्णे भोजनं विषं।
विषं सभा दरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विषं॥

[અભ્યાસ ન કર્યો વિદ્યા વિષ સમાન બને છે, જ્યારે પાચન ન થતું હોય ત્યારે ભોજન ઝેર બને છે. સંપત્તિ વિહોણા માટે સભા એટલે કે જાહેરમાં જવું ઝેર જેવું બને છે તો વૃદ્ધો માટે યુવાન સ્ત્રી વિષની ગરજ સારે છે!]

૨૯.

અનાહૂતઃ પ્રવિશતિ અપૃષ્ઠો બહુ ભાષતે।
અવિશ્વસ્તે વિશ્વસિતિ મૂઢચેતા નરાધમઃ॥

[સાવ મૂઢ, મૂરખનો સરદાર કેવો હોય? જે વગર આમંત્રણે જ્યાં ત્યાં ઘૂસી જાય, વગર બોલાવ્યે લાંબુ લયક બોલ બોલ કરવા માંડે અને જે માણસ ભરોસાને લાયક ન હોય તેનો ભરોસો કરે- આવા માણસો મૂઢ, મૂરખના સરદાર કહેવાય.]

૩૦.

અનેકશાસ્ત્રં બહુ વેદિતવ્યમ્ અલ્પશ્ચ કાલો બહવશ્ચ વિધ્નાઃ।
યત્સારભૂતં તદુપાસિતવ્યં હંસો યથા ક્ષીરમિવામ્ભુમધ્યાત્॥

[અનેક શાસ્ત્રો ભણવાના હોય, સમય ઓછો હોય અને વિધ્નો ઘણા આવતા હોય ત્યારે દરેક શાસ્ત્ર વિગતવાર ભણવાના બદલે તેનો જે ખરો સાર હોય તે ગ્રહણ કરી લેવો. આ બાબતમાં હંસોનો નિરક્ષીરવિવેક યાદ રાખવો.]

૩૧.

અન્તસ્તિમિરનાશાય શબ્દબોધો નિરર્થકઃ।
ન નશ્યતિ તમો નામ કૃતયા દીપવાર્તયા॥

[મનના અંધકારને મીઠાવવા શબ્દોનો બોધ કંઈ કામમાં આવતો નથી. જેમ દીવો, દીવો એવા શબ્દનો જાપ કરતાં રહીએ તો અંધારું થોડું દૂર થાય છે?]

૩૨.

અન્નદાનં પરં દાનં વિદ્યા દાનમ્ અતઃ પરમ્।
અન્નેન ક્ષણિકા તૃપ્તિઃ યાવજ્જીવજ્ચ વિદ્યાયા॥

[અન્નદાન ઘણી મોટી વાત છે પણ વિદ્યાદાન તેનાથી પણ મોટી વાત છે. અન્નથી થોડો વખત તૃપ્તિ અનુભવાય છે પણ વિદ્યા વડે આજીવન તૃપ્તિ મળે છે.]

૩૩.

અન્યક્ષેત્રે કૃતં પાપં પુણ્યક્ષેત્રે વિનશ્યતિ।

પુણ્યક્ષેત્રે કૃતં પાપં વજ્રલેપો ભવિષ્યતિ॥

[અન્ય ક્ષેત્રે કરેલું પાપ તીર્થમાં જઈ ઘોઈ શકાય છે. પણ તીર્થક્ષેત્રમાં જો પાપ કરીએ તો તે વજ્રલેપ બની જાય છે. એ ક્યારે ય ન ભૂંસાય.]

૩૪.

અપમાનિતોઽપિ કુલજો ન વદતિ પુરુષં સ્વભાવદાક્ષિણ્યાત્।

નહિ મલયચન્દનતરુઃ પરશુપ્રહતઃ સ્સવેત્ પૂયમ્॥

[કુહાડીથી પ્રહાર થવા છતાં મલય પર્વત પર ઊગતા ચંદનના વૃક્ષમાંથી જેમ કોઈ નકામો પદાર્થ બહાર આવતો નથી તેમ અપમાન થવા છતાં કુળવાન માણસો પોતાનું સૌજન્ય છોડી જેવા તેવા શબ્દ બોલતા નથી.]

૩૫.

અપિ ક્રિયાર્થં સુલભં સમિત્કુશમ્

જલાન્યપિ સ્નાનવિધિક્ષમાણિ તે ।

અપિ સ્વશક્ત્યા તપસિ પ્રવર્તસે

શરીરમાદ્યં ખલુ ધર્મસાધનમ્ ॥

[કાલિદાસ કૃત કુમારસંભવમ્ સર્ગ-૫-૩૩. બટુકવેશે આવેલા ભગવાન શંકર ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટે તપ કરી રહેલા પાર્વતીને પૂછે છે; તમને યજ્ઞ કરવા માટે સમીધના ટૂકડાં અને કુશ ઘાસ સહેલાઈથી મળે છે? સ્નાન માટે પાણી યોગ્ય છે? તમે તમારી શક્તિ અનુસાર તપ કરો છો? ધર્મ કરવા માટેનું પહેલું સાધન શરીર છે. ભગવાનની આ વાતનો સાર એ છે કે શરીરના ભોગે મારી-મચડીને તપ ન કરાય. ભગવાનને પામવા માટે તપ કરવું પડે, સાધના-આરાધના કરવી પડે પણ એ ક્યારે થાય? આપણે આપણું શરીર ઠેકાણે હોય તો થાય! ભગવાન એમ નથી કહેતા કે મને પામવા માટે તમે ઝટ મરી જાવ!]

૩૬.

અપિ સ્વર્ણમયી લઙ્કા ન મે લક્ષ્મણ રોચતે।

જનની જન્મભૂમિશ્ચ સ્વર્ગાદપિ ગરીયસી॥

[હે લક્ષ્મણ, આ લંકા સોનાની છે તો પણ તે મને ગમતી નથી. જનની અને જન્મભૂમિ એ તો સ્વર્ગથી પણ મહાન છે. વાલ્મિકી રામાયણમાં લંકા વિજય પછી લંકાનું રાજ સ્વીકારવાની ના પાડતા રામ આ વાક્ય કહે છે.]

૩૭.

અપૂર્વઃ કોપિ કોશોયં વિદ્યતે તવ ભારતિ।

વ્યયતો વૃદ્ધિમ્ આયાતિ ક્ષયમ્ આયાતિ સંચયાત્॥

[હે દેવી સરસ્વતી, તારો ખજાનો ખરેખર અનોખો છે. જો તે વાપરીએ તો વધતો રહે છે અને જો તે સાચવીને રાખી મૂકીએ તો તેમાં ઘટાડો થાય છે. જ્ઞાનનું એવું છે કે તે જેમ ઉપયોગમાં લેવાય તેમ વધે અને જો તે ઉપયોગ કર્યા વિના પડ્યું રહે તો કટાઈ જાય.]

૩૮.

અમંત્રઃ અક્ષરઃ નાસ્તિ નાસ્તિ મૂલં અનૌષધિ।

અયોગ્યઃ પુરુષઃ નાસ્તિ યોજકઃ તસ્ય દુર્લભઃ॥

[એવો કોઈ અક્ષર નથી કે જેમાંથી મંત્ર ન બનાવી શકાય, એવું કોઈ મૂળિયું નથી કે જે દવા તરીકે કામ ન આવે, એવો કોઈ માણસ નથી કે જેની પાસેથી કામ ન લઈ શકાય. જરૂર હોય છે ફક્ત આવડતની જે મળવી મુશ્કેલ છે.]

૩૯.

અર્થાતુરાણાં ન ગુરુર્ન બન્ધુઃ કામાતુરાણાં ન ભયં ન લજ્જા।

વિદ્યાતુરાણાં ન સુખં ન નિદ્રા ક્ષુધાતુરાણાં ન રુચિર્ન વેલા।

[જેને પૈસા કમાવાની જેને રઠ લાગી હોય તેને ન તો ગુરુ દેખાય, ન ભાઈ દેખાય. એ તો ગુરુ પાસેથી કે સગા ભાઈ પાસેથી પણ બે પૈસા કમાય! જેને કામેચ્છા જાગે તેને સમાજનો કોઈ ડર લાગે, ન તો કોઈની શરમ નડે. જેને વિદ્યા મેળવવાની ઝંખના જાગે તેના જીવને ન તો કોઈ શાંતિ હોય, ન તો રાત્રે ઊંઘ આવે. જેને કકડીને ભૂખ લાગે તે એ ન જૂએ કે ખાવાની વસ્તુ સારી છે કે નહિ અથવા આપણે ક્યા સમયે ખાઈ રહ્યા છીએ.]

૪૦.

અન્તર્વસતિ માર્જારી શુની વા રાજવેશ્મનિ।

બહિર્બદ્ધો અપિ માતંગસ્તતઃ કિં લઘુતાં ગતઃ॥

[કૂતરી કે બિલાડી રાજમહેલમાં જઈ આરામથી ઊંઘી શકે છે પણ હાથીને તો રાજમહેલની બહાર બંધાયેલા ઊભા રહેવું પડે છે. શું એથી હાથીનું મૂલ્ય ઓછું આંકી શકાય?]

૪૧.

અયં નિજઃ પરો વેડતિ ગણના લઘુચેતસામ્।

ઉદારચરિતાનાં તુ વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્॥

[આ મારું છે, તે બીજાનું છે એવી ગણતરી તો જેનું મન સાંકડું હોય તેવા લોકોની હોય. જેનું મન ઉદાર હોય તેને તો આખું ય જગત પોતાના કુટુંબ જેવું લાગે.]

૪૨.

અલસસ્ય કુતો વિદ્યા અવિદ્યસ્ય કુતો ધનમ્।

અધનસ્ય કુતો મિત્રં અમિત્રસ્ય કુતઃ સુખમ્॥

[આળસુ માણસને વિદ્યા ક્યાંથી મળે? વિદ્યા વિનાના માણસને ધન ક્યાંથી મળે? નિર્ધન માણસને મિત્ર ક્યાંથી મળે અને મિત્ર વિનાના માણસને સુખ ક્યાંથી મળે?]

૪૩.

અલ્પકાર્યકરાઃ સન્તિ યે નરા બહુભાષિણઃ।

શરત્કાલિનમેઘાસ્તે નૂનં ગર્જન્તિ કેવલં॥

[ઓછું કામ કરવાવાળા બહુ બોલ બોલ કરતા થઈ જાય. શરદ ઋતુમાં મેઘરાજા વરસે ઓછું ને ગરજે વધુ.]

૪૪.

અલ્પાનામપિ વસ્તૂનાં સંહતિઃ કાર્યસાધિકા।

તૃણૈર્ગુણત્વમાપન્નૈર્બદ્ધ્યન્તે મત્તસન્તિનઃ॥

[નાની નાની બાબતનું ધ્યાન રાખી તેને સુવ્યવસ્થિત બનાવીને કામમાં સફળતા મેળવી શકાય છે. નાના નાના દોરાને ગૂંથી તેનું એવું મજબૂત દોરડું બનાવી શકાય કે જે મદમસ્ત હાથીને પણ બંધનમાં જકડી શકે.]

૪૫.

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારતઃ।

અવ્યક્તનિધનાન્યેવ તત્ર કા પરિવેદના॥

[ભગવાન કહે છે હે અર્જુન, આ સંસારના બધાં સચેતન જીવ તેઓ જન્મ્યા એ પહેલા અવ્યક્ત હતા એટલે કે દેખાતા ન હતા, જન્મ લીધા પછી વ્યક્ત-દેખાતાં થાય છે અને મૃત્યુ પછી ફરી પાછા હતા તેવા અવ્યક્ત-ન દેખાતા થઈ જાય છે. તેમને માટે શોક કરવાનો શું અર્થ છે? ભગવત ગીતાનો આ શ્લોક છે.]

૪૬.

અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ ભાષસે।

ગતાસૂનગતાસૂંશ્ચ નાનુશોચન્તિ પણ્ડિતાઃ॥

[આ પણ ભગવત ગીતાનો આ શ્લોક છે. ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે જેની ચિંતા કરવા જેવું નથી તેની તું ચિંતા કરે છે, બુદ્ધિશાળી માણસો જેવું બોલે છે પણ જે જ્ઞાની હોય તે કદી ભૂતકાળની કે ભવિષ્યકાળની ચિંતા કરી વ્યાકુળ થતા નથી.]

૪૭.

અસારે ખલુ સંસારે સારં શ્વશુરમન્દિરમ્।

હરો હિમાલયે શેતે હરિઃ શેતે મહોદધૌ॥

[આ અસાર સંસારમાં સાચો સાર શ્વસુરના ઘરમાં છે! એટલે તો ભગવાન શંકર હિમાલયમાં જઈને રહે છે અને વિષ્ણુ ભગવાન સમુદ્રમાં જઈને રહે છે!]

૪૮.

અશ્વં નૈવ ગજં નૈવ વ્યાગ્રં નૈવ ચ નૈવ ચા।

અજાપુત્રં બલિં દદ્યાત્ દેવો દુર્બલઘાતકઃ॥

[બલિદાન કોનું દેવાય? ઘોડાનું અપાય? ના. હાથીનું અપાય? ના ભાઈ ના. તો પછી વાઘનું બલિદાન આપીએ તો દેવ રીઝે? એવું તે કંઈ હોતું હશે? બલિદાન તો બકરીના બચ્ચાનું જ દેવાય. દેવોને પણ નબળાંનો ભોગ લેવો વધુ ગમે છે!]

૪૯.

अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनुमांश्च बिभीषणः।

कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः॥

[આપણી પૌરાણિક માન્યતા પ્રમાણે અશ્વસ્થામા, બલી રાજા, વ્યાસ મુનિ, હનુમાન, વિભીષણ, કૃપાચાર્ય અને પરશુરામ એ સાતને અમરત્વનું વરદાન મળેલું છે.]

૫૦.

अश्वस्य भूषणं वेगो मत्तं स्याद् गजभूषणम्।

चातुर्यम् भूषणं नार्या उद्योगो नरभूषणम्॥

[ઘોડાનું ભૂષણ વેગ છે, હાથીનું ભૂષણ મદ છે. ચતુરાઈ એ નારીનું ભૂષણ છે તો પરિશ્રમ નરનું ભૂષણ છે.]

૫૧.

अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम्।

परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्॥

[અઢાર પુરાણનો સાર વ્યાસ મુનિના બે વચનોમાં સમાઈ જાય છે: પરોપકાર કરવો એ પુણ્ય છે અને પરપીડન કરવું એ પાપ છે.]

૫૨.

अहन्यहनि भूतानि गच्छन्ति यमालयम्।

शेषाः स्थावरमिच्छन्ति किमाश्चर्यमतः परम्॥

[મહાભારતના વનપર્વમાં આવતા યક્ષ યુધિષ્ઠિર સંવાદનો આ શ્લોક છે: અન્ય માણસો એક પછી એક મૃત્યુ પામે છે તેવું પોતાની નજરે જોવા છતાં બાકીના માણસો પોતે જાણે કાયમ માટે જીવતા રહેવાના છે એવી અપેક્ષા સાથે શાંતિથી જીવે છે તેનાથી વધુ મોટું આશ્ચર્ય આ જગતમાં શું હોઈ શકે?]

૫૩.

अहं ब्रह्मास्मि।

[અનહલક. હું ઈશ્વર છું.]

૫૪.

अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत्सदसत्परम्।

पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम्॥

[શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ભગવાનનું આ કથન છે. ભગવાન કહે છે કે આ સૃષ્ટિની રચના પહેલાં માત્ર હું હતો. તે સમયે સત કે અસત કે મારાથી ભિન્ન કંઈ પણ ન હતું. સૃષ્ટિ નહિ રહે ત્યારે પણ હું રહીશ. અત્યારે જે સમગ્ર સૃષ્ટિ છે તે મારું જ રૂપ છે. આ સૃષ્ટિ અત્યારે જે નથી તે પણ હું છું અને સૃષ્ટિના વિનાશ પછી જે બચશે તે પણ હું જ હોઈશ.]

૫૫.

अहिंसा परमो धर्मः।

[અહિંસા સૌથી મોટો ધર્મ છે.]

૫૬.

अहो दुर्जनसंसर्गात् मानहानिः पदे पदे।

पावको लोहसङ्गेन मुद्गरैरभिताड्यते॥

[ખોટા માણસોની સાથે રહેવાથી ડગલે ને પગલે માર ખાવો પડે છે. સોનું પણ આગ અને લોખંડ જેવા પદાર્થોના સંપર્કમાં આવે ત્યારે તેની ઉપર હથોડીથી ધડાધડ પ્રહારો પડે છે!]

आ

૫૭.

आ नो भद्रा क्रतवो यन्तु विश्वतः।

[ऋગ્વેદનો મંત્ર: બધી બાજુએથી કલ્યાણકારી વિચારો અમને પ્રાપ્ત થાઓ.]

૫૮.

आकारैणैव चतुराः तर्कयन्ति परेङ्गितम्।

गर्भस्थं केतकीपुष्पमामोदेनेव षट्पदाः॥

[હોંશિયાર માણસોને બાહ્ય આકાર જોઈને તેની અંદર શું હશે તે તેની ખબર પડી જાય છે. ભમરો સુગંધ પરથી જ કેતકી પુષ્પની કળીને પારખી લે છે.]

૫૯.

આકાશાત્ પતિતં તોયં યથા ગચ્છતિ સાગરમ્ |

સર્વદેવનમસ્કારઃ કેશવં પ્રતિ ગચ્છતિ ||

[આકાશમાંથી કોઈ પણ નદીમાં પડતું પાણી વહીને જેમ સાગરમાં મળી જાય છે તેમ કોઈ પણ દેવીદેવતાને કરેલું વંદન એક માત્ર ઈશ્વરને પહોંચે છે.]

૬૦.

આચારઃ પરમો ધર્મઃ |

[આચરણ એ સૌથી મહત્વની વાત છે. આચરણ વિનાની ધર્મની બધી વાતો અને પ્રવચનો એકડા વિનાના મીંડા જેવી છે.]

૬૧.

આત્મનઃ પ્રતિકૂલાનિ પરેષામ્ ન સમાચરેત્ |

[ભગવદ્ ગીતાનું કથન છે: જે આપણા માટે પ્રતિકૂળ હોય એટલે કે જે આપણને અનુકૂળ ન હોય તેવું આચરણ બીજા સાથે કરવું ન જોઈએ]

૬૨.

આત્મનઃ મુખદોષેણ બદ્ધ્યન્તે શુકસારિકાઃ |

બકાસ્ત્ર ન બદ્ધ્યન્તે મૌનં સર્વાર્થસાધનમ્ ||

[બોલ બોલ કરવાના પોતાના વાંકે પોપટ તથા મેનાને પાજરામાં પૂરાવું પડે છે જ્યારે મૌન રહેતા બગલાને કોઈ બંધન સહન કરવું પડતું નથી. મૌનથી બધા હેતુ સરે છે.]

૬૩.

આત્મનો ગુરુઃ આત્મૈવ પુરુષસ્ય વિશેષતઃ યતા |

પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામ શ્રેયસવનુબિન્દતે ||

[આપણે જ આપણા ગુરુ છીએ કેમકે આપણે જ આપણને શીખવતા હોઈએ છીએ. પ્રત્યક્ષ અનુભવ અને અનુમાનથી વધુ સારુ શું છે તેનો આપણને ખ્યાલ આવી જાય છે.]

૬૪.

આત્મપક્ષં પરિત્યજ્ય પરપક્ષેષુ યો રતઃ।
સ પરૈર્હન્યતે મૂઢઃ નીલવર્ણશૃગાલવત્॥

[પંચતંત્રની એક વાર્તાનો સારાંશ છે: જે માણસ પોતાનો પક્ષ છોડી બીજાના પક્ષમાં રચ્યોપચ્યો રહે તે મૂર્ખ નીલવર્ણી શિયાળની માફક માર્યો જાય છે.]

૬૫.

આત્મવત સર્વભૂતેષુ યઃ પશ્યતિ સઃ પण्डितः।

[ભગવદ્ ગીતામાં ભગવાનનું કથન: જે માણસને એ ભાન થાય કે જેવો હું છું તેવા જ આ જગતના સર્વે જીવ છે એવું જેને ભાન થાય તે પંડિત કહેવાય.]

૬૬.

આદૌ રામતપોવનાદિગમનં હત્વા મૃગકાઞ્ચનમ્।

વૈદેહીહરણં જટાયુમરણં સુગ્રીવસંભાષણમ્॥

વાલીનિર્દલનમ્ સમુદ્રતરણં લઙ્કાપુરીદાહનમ્।

પશ્ચાદરાવણકુમ્ભકર્ણહનનં એતદ્ ઇતિ રામાયણમ્॥

[લાંબાલયક રામાયણને ટૂંકમાં પતાવવું છે? તો સાંભળો. પહેલા રામ તપોવનમાં ગયા, સોનાના હરણ પાછળ દોડ્યા, સીતાનું હરણ થયું, જટાયુનું મરણ થયું, સુગ્રીવ સાથે વાતો થઈ, વાલી માર્યો ગયો, સમુદ્રનું તરણ થયું, લંકાનું દહન થયું, રાવણ, કુંભકર્ણનું હનન થયું. લો, બસ આખું રામાયણ પૂરું થયું!]

૬૭.

આર્તા દેવાન્ નમસ્યન્તિ, તપઃ કુર્વન્તિ રોગિણઃ।

નિર્ધનાઃ દાનમ્ ઇચ્છન્તિ, વૃદ્ધા નારી પતિવ્રતા॥

[દુઃખી માણસ દેવને પગે લાગે છે. રોગી માણસ તપ કરે છે. નિર્ધન માણસ દાનને ઝંખે છે. વૃદ્ધ નારી પતિવ્રતા બને છે!]

૬૮.

આલસ્યં હિ મનુષ્યાણાં શરીરસ્થો મહારિપુઃ।

નાસ્ત્યુદ્યમસમો બન્ધુઃ કુર્વાણો નાવસીદતિ॥

[આલસ એ માણસના શરીરમાં રહેલો તેનો મોટો શત્રુ છે. ઉદ્યમ જેવો કોઈ બંધુ નથી. ઉદ્યમ કરનારો કદી નાશ પામતો નથી. -ભર્તૃહરિકૃત નીતિશતક.]

૬૯.

આશા નામ મનુષ્યાણાં કાચિદાશ્ચર્યશૃઙ્ખલા।

યયા બદ્ધાઃ પ્રાધાવન્તિ મુક્તાસ્તિષ્ઠન્તિ પડ્ગુવત્॥

[આશા નામનું મનુષ્યનું બંધન ભારે અદ્ભુત બંધન છે. આ બંધનથી બંધાયેલો માણસ દોડવા લાગે છે તો આ બંધનથી મુક્ત થયેલ માણસ અપંગની જેમ સ્થિર થઈ જાય છે!]

૭૦.

આસ્તે ભગ આસીનસ્ય ઋદ્ધવસ્તિષ્ઠતિ તિષ્ઠતઃ।

શેતે નિપદ્યમાનસ્ય ચરાતિ ચરતો ભગઃ॥

[મહાભારતનો શ્લોક છે: જે માણસ કામ કર્યા વિના બેઠો રહે તેનું નસીબ બેઠેલું રહે છે. જે ઊભો ઊભો વિચાર કર્યા કરે છે તેનું નસીબ પણ ઊભું જ રહી જાય છે. જે માણસ ઊંઘી જાય તેનું નસીબ ઊંઘી જાય છે પણ જે ચાલતો જ રહે તેનું નસીબ ચાલવા લાગે છે.]

૭૧.

આહારનિદ્રાભયમૈથુનં ચ સામાન્યમેતત્ પશુભિર્નરાણામ્।

ધર્મો હિ તેષામ્ અધિકોવિશેષો ધર્મેણ હીનાઃ પશુભિઃ સમાનાઃ॥

[આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુનની બાબતમાં પશુ અને માણસમાં કોઈ ફરક નથી. માણસમાં ધર્મ એક એવી ચીજ છે જે પશુમાં હોતી નથી. આથી ધર્મ વિનાનો માણસ પશુ જેવો જ લેખાય.]

૭૨.

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुहाद्गुहातरं मया।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु॥

[અર્જુનને ૧૮ અધ્યાયવાળી સમગ્ર ભગવત ગીતાનું જ્ઞાન આપ્યા પછી છેલ્લે ભગવાન કહે છે કે મેં તને આ જગતનું તમામ જ્ઞાન આપ્યું છે. પણ તારે મારી કોઈ વાતનો આંધળો અમલ કરવાનો નથી. મેં કહેલી બધી વાતો પર શાંતિથી પૂરેપૂરો વિચાર કર્યા પછી જ તું જ તારા પોતાના નિર્ણય લેજે અને છેવટે તારી મરજી પડે તેમ કરજે. ભગવાનને ગીતામાં જે વાતો કરી છે તેમાંની આ સૌથી ઓછો પ્રચાર પામેલી વાત છે.]

૭૩.

इतो भ्रष्टस्ततो नष्टः।

[અહીં જઈશ તો ભ્રષ્ટ થઈશ. ત્યાં જઈશ તો નષ્ટ થઈશ.]

૭૪.

इदमद्य करिष्यामि श्वः कर्तास्मि इति वादिनम्।

कालो हरति संप्राप्तो नदीवेग इव द्रुमम् ॥

[જેમ નદીમાં આવેલું પૂર પોતાના વેગમાં વૃક્ષને તાણી જાય છે તેમ આ કામ આજે કરીશ, આ કામ કાલે કરીશ, એવી વાતો કરનારાને સમયનું પૂર પોતાની સાથે ખેંચી જાય છે.]

૭૫.

इदं एव हि पाण्डित्यं इदं एव हि चातुर्यम्।

इदं एव हि बुद्धित्वं आयात् अल्पतरो व्ययः॥

[જગતભરની પંડિતાઈ, હોંશિયારી અને બુદ્ધિનો સૌથી મોટો ભંડાર કોની પાસે છે? પોતાની આવક કરતાં ખર્ચ ઓછો રાખતા હોય તેની પાસે !]

૭૬.

ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किञ्च जगत्यां जगत्।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद् धनम्॥

[ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદનો પ્રથમ અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓને ખૂબ જ પ્રિય એવો શ્લોક. જડ અને ચેતનતત્ત્વના બનેલા આ જગતના અણુએ અણુમાં ઈશ્વર છે અને તે જ તેનો સ્વામી છે. આ જગતને માણ પણ ત્યાગના ભાવ સાથે માણ. એવું માનતો નહિ કે તારા એકલાની કોઈ ચીજ છે. જે કંઈ છે તેના પર અન્યનો પણ એટલો જ અધિકાર છે. અન્યના અધિકારને કદી છીનવી લેતો નહિ.]

૭-૩

૭૭.

उत्तमो नातिवक्ता स्यात् अधमो बहु भाषते।

न काञ्चने ध्वनिस्तादृक् यादृक् कांस्ये प्रजायते॥

[નકામો માણસ બહુ બોલ બોલ કરે એટલે ઉત્તમ વક્તા બની જતો નથી. સોનાનો જેટલો અવાજ આવે તેના કરતાં કાંસાનો અવાજ અનેકગણો વધારે આવે છે.]

૭૮.

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत।

क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति॥

[કઠોપનિષદ અધ્યાય-૧ વલ્લી-૩નો શ્લોક: ઊઠો જાગો તમારાથી ચડિયાતા જાણકારો પાસેથી જ્ઞાન મેળવો. કવિઓ (એટલે કે વિદ્વાનો) કહે છે કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો માર્ગ છરીની ધાર પર ચાલવા જેવો આકરો છે.]

૭૯.

उत्पद्यन्ते विलीयन्ते दरिद्राणां मनोरथाः।

[ગરીબ માણસને મનમાં ઇચ્છાઓ જાગતી રહે ને ભૂલાતી રહે. તેનું પરિણામ કંઈ ન આવે.]

૮૦.

उत्सवप्रियाः खलु मनुष्याः।

[કવિ કાલિદાસનું કથન: મનુષ્ય માત્રને તહેવાર માણવા ગમે છે.]

૮૧.

उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे ।

राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः॥

[ઉત્સવમાં, શોખમાં, દુઃકાળમાં, રાજપલટામાં, રાજદરબારમાં અને સ્મશાનમાં પણ સાથ આપે તેને મિત્ર કહેવાય.]

૮૨.

उत्साहो बलवानार्य नास्त्युत्साहात्परं बलम्।

सोत्साहस्य च लोकेषु न किञ्चिदपि दुर्लभम्॥

[ઉત્સાહમાં ખૂબ બળ હોય છે. ઉત્સાહથી વધુ મોટું બળ કોઈ નથી. એટલે ઉત્સાહી માણસો માટે કોઈ કામ અઘરું નથી.]

૮૩.

उदये सविता रक्तो रक्तश्चास्तमने तथा।

सम्पत्तौ च विपत्तौ च साधूनामेकरूपता॥

[ડિગતો સૂરજ લાલ રંગનો હોય છે, આથમતો સૂરજ પણ લાલ રંગનો જ હોય છે. સજ્જન માણસના રંગ ઢંગ સુખમાં કે દુઃખમાં સરખા જ રહે છે -મહાભારત.]

૮૪.

उदारस्य तृणं वित्तं शूरस्य मरणं तृणं।
विरक्तस्य तृणं भार्या निस्पृहस्य तृणं जगत्॥

[ઉદાર માણસને ધનનું મહત્વ તણખલા જેટલું હોય છે, શૂરવીર માણસને મોત તણખલા જેટલું તુચ્છ લાગે છે, સંસારમાં રસ ન હોય તેવા માણસને પત્નીની કોઈ કીમત હોતી નથી તો જે નિસ્પૃહી માણસ છે તેને આખું જગત તણખલા જેવું નકામું લાગે છે.]

૮૫.

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत्।
आत्मैव ह्यात्मनो बंधुः आत्मैव रिपुरात्मनः॥

[મગવદ્ ગીતાનો ઉપદેશ છે કે બીજાનો આશરો ન લો. આત્માનો ઉદ્ધાર આત્મા વડે જ કરવો જોઈએ. આત્માની કદી અવનતિ થવા ન દેવી જોઈએ. આત્મા જ આત્માનો બંધુ છે અને આત્મા જ આત્માનો શત્રુ છે.]

૮૬.

उद्यमस्साहसं धैर्यं बुद्धिश्शक्तिः पराक्रमः।
षडेते यत्र वर्तन्ते देवः तत्र सहायकृत्॥

[મહેનત, હિંમત, ધીરજ, અક્કલ, તાકાત અને કૂચકદમ એ છ ગુણ જ્યાં હોય ત્યાં નસીબના બારણાં આપમેળે ખૂલી જાય છે.]

૮૭.

उद्यमेन हि सिद्ध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः॥

[માત્ર મનના ઘોડા દોડાવ્યે નહિ, મહેનત કરવાથી જ કામ થાય. સિંહ જો સૂતો રહે તો એના મોંમા શિકાર થવા હરણો સામેથી ન આવે. -હિતોપદેશ.]

૮૮.

उद्योगिनं पुरुष सिंहमुपैति लक्ष्मीः।

[મહેનત કરતા હોય તેવા પરાક્રમી પુરુષ પાસે જ લક્ષ્મી આવે છે.]

૮૯.

उपकारगृहीतेन शत्रुणा शत्रुमुधरेत्।

पादलग्नं करस्थेन कण्टकेनैव कण्टकम्॥

[શત્રુની મદદ લઈને શત્રુનો નાશ કરવો જોઈએ. પગમાં કાંટો લાગે તો બીજા કાંટાનો ઉપયોગ કરી કાઢી નખાય.]

૯૦.

उपकारोऽपि नीचानां अपकारो हि जायते।

पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्धनम्॥

[અધમ માણસ પર ઉપકાર કરો તો તેના બદલે અપકાર જ મળે. સાપને દૂધ પીવડાવો તો તેનું ઝેર ઓર વધે.]

૯૧.

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्।

दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः॥

[ઉપમા કાલિદાસની વખણાય. શબ્દને અર્થગૌરવ અર્પવામાં ભારવિ બેજોડ છે. પદલાલિત્ય તો દણ્ડિડ જેવું કોઈનું ન થાય. પણ માઘની કૃતિઓમાં આ ત્રણે વિશિષ્ટતા જોવા મળે છે.]

૯૨.

उपाध्यात् दश आचार्यः आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितृन् माता गौरवेण अतिरिच्यते ॥

[એક શિક્ષક કરતાં આચાર્ય દશ ગણો મોટો લેખાય, એક પિતા સો આચાર્ય સમાન છે. એક માતા હજાર પિતા બરાબર ગણાય.]

૯૩.

उष्ट्राणां विवाहेषु गीतं गायन्ति गर्दभाः।

परस्परं प्रशंसन्ति अहो रूपं अहो ध्वनिः॥

[ઊંટના લગ્નમાં ગઘેડા ગીત ગાય છે અને બન્ને એક બીજાના વખાણ કરે કે વાહ શું તારું રૂપ છે ને વાહ શું તારો કંઠ છે!]

એ-ઐ-ઓ-ઔ-અં-અઃ

૯૪.

एक एव खगो मानी चिरंजीवतु चातकम्।

प्रियते वा पिपासार्ते याचते वा पुरंदरम्॥

[હે ચાતક, તું અમર રહે. તું બધા પક્ષીમાં શ્રેષ્ઠ છે કારણ કે તું એક જ એવું પક્ષી છે જે તરસ લાગે ત્યારે માત્ર ઈન્દ્રદેવતા પાસે યાચના કરે છે અથવા મોત વહાલું કરે છે. (ચાતક માત્ર આકાશમાંથી પડતું પાણી પીએ છે. એ સિવાય અન્ય પાણી નહિ એવી દંતકથા છે.)]

૯૫.

एकं सद् विप्राः बहुधा वदन्ति।

अग्निं यमं मातरिश्वानम् आहुः॥

[‘અલ્લાહો અકબર’નો પૈગામ આ જગતને મળ્યો તેના સેંકડો વર્ષ અગાઉ ઉપનિષદમાં એ જ વાત ઘણી વખત કહેવાઈ ગઈ છે. એક જ સત્ય એટલે કે એક જ ઈશ્વર છે. ફક્ત વિદ્વાનો તેને જુદા જુદા નામ આપે છે. અગ્નિ, યમ, માતરિશ્વા, વાયુ એ બધું અંતે તો એકનું એક જ છે.]

૯૬.

एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना।

वासितं तद्वनं सर्वम् सुपुत्रेण कुलं यथा॥

[એક સુંદર પુષ્પ આખા ઝાડને સુગંધથી મઘમઘતું કરી દે છે. એવી જ રીતે એક સુપુત્રથી આખા કુટુંબનું નામ રોશન થઈ જાય છે.]

૯૭.

एकोऽहं बहु स्याम् प्रजायेया।

[હું એક છું પણ અનેક રૂપ ધારણ કરું છું.]

૯૮.

एको रसः करुण एव।

[બધા રસમાં કરુણ રસ મુખ્ય છે અને સ્થાયી છે. ઉત્તરરામચરિતમાં ભવભૂતિએ લખેલી આ ઉક્તિની યથાર્થતાની સદીઓથી સાહિત્યકારો વચ્ચે ચર્ચા થતી આવી છે.]

૯૯.

अंगं गलितं पलितं मुण्डं दशनविहीनं जातं तुण्डम्।

वृद्धो याति गृहीत्वा दण्डं तदपि न मुञ्चत्याशापिण्डम्॥

[જગતગુરુ શંકરાચાર્યનો ઉપદેશ: વૃદ્ધાવસ્થાથી શરીર જર્જરિત થઈ ગયું છે, માથાના વાળ સફેદ થઈ ગયા છે, દાંત પડી ગયા છે, લાકડીના ટેકે ચાલવું પડે છે છતાં આશાના-અપેક્ષાના બંધન હજી છૂટતા નથી.]

ક

૧૦૦.

कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम्।

बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नम् इतरेजनाः॥

[લગ્નમાં જ્યારે પસંદગી કરવાનો વખત આવે ત્યારે કન્યા રૂપને, માતા સંપત્તિને, પિતા શિક્ષણને અને ભાઈઓ કુળને મહત્વ આપે છે. બાકીના બધાને તો મિષ્ટાન્નમાં શું ખાવા મળશે એ વાતમાં જ રસ હોય છે.]

૧૦૧.

કરાગ્રે વસતે લક્ષ્મીઃ કરમધ્યે સરસ્વતી।

કરમૂલે તુ ગોવિન્દઃ પ્રભાતે કરદર્શનમ્॥

[કરના ઉપરના ભાગમાં લક્ષ્મી વસે છે, કરના વચ્ચેના ભાગમાં સરસ્વતી રહે છે તો કરના નીચેના ભાગમાં કૃષ્ણનો વાસ છે માટે સવારે ઊઠીને સૌથી પહેલા કરના દર્શન કરવા જોઈએ. આ સુભાષિતનો એવો અર્થ કરવામાં આવે છે કે લક્ષ્મીની ગણતરી આંગળી વડે કરાય એટલે લક્ષ્મી કરાગ્રે રહે છે, કલમ બે આંગળી અને અંગુઠા વચ્ચે પકડવી પડે એટલે સરસ્વતીનો નિવાસ કરમધ્યે લેખાય અને કરની બધી હિલચાલનો આધાર કાંડા પર રહે છે એટલે જગતનો નાથ કરમૂલમાં રહે છે એવું અર્થઘટન પણ કરવામાં આવે છે. અપના હાથ જગન્નાથ અર્થાત્ ‘આપણો હાથ જ આપણો ભગવાન છે’ એ કહેવત જેવો જ ધ્વનિ આ શ્લોકમાંથી ઉપસે છે.]

૧૦૨.

કર્તા કારયિતા ચૈવ પ્રેરકશ્ચ અનુમોદકઃ।

સુકૃતે દુષ્કૃતે ચાપિ ચત્વારઃ સમભાગિનઃ॥

[કોઈ કામ ભલે સારું હોય કે ખરાબ પણ તે કામ કરનાર, તે કામ કરાવનાર, તે કામની પ્રેરણા આપનાર અને તે કામનું સમર્થન કરનાર એ ચારે જણ તે કામના સરખા ભાગીદાર ગણાય.]

૧૦૩.

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચના

મા કર્મફલહેતુર્ભૂર્મા તે સઙ્ગોઽસ્ત્વકર્મણિ॥

[ભગવદ્ ગીતામાં ભગવાને આપેલો ઉપદેશઃ તારો અધિકાર ફક્ત કર્મ કરવા પૂરતો છે. એ કર્મનું ફળ શું મળશે એ તારા હાથની વાત નથી. એટલે તારું મન તું કર્મના ફળ પર ક્યારેય કેન્દ્રિત કરીશ નહિ અને તે સાથે કોઈ કર્મ ન કરવા તરફ કઠી આસક્તિ રાખીશ નહિ કારણ કે કર્મ ન કરવું એ તો જીવનનો અંત છે. કર્મ ન કરવાં એટલે જીવતું મોત. કર્મવિહિન માણસ જીવે કે મરે તેનાથી તેને પોતાને કે અન્ય કોઈને કોઈ ફરક પડતો નથી.]

૧૦૪.

क्वचिद्भूमौ शैया क्वचिदपि च पर्यङ्कशयनः
क्वचित् शाकाहारी क्वचिदपि च शाल्योदनरुचि।
क्वचित् कन्थाधारी क्वचिदपि च दिव्याम्बर धरः
मनस्वी कार्यारथी न गणयति दुःखं न च सुखम्॥

[ભર્તૃહરિકૃત નીતિશતકનું આ કથન છે. મનની મોજ માટે કામ કરતા માણસોને પોતાના દુઃખની કે સુખની કોઈ પરવા હોતી નથી. ભોંય પર સૂવું પડે કે સુવા માટે આરામદાયક પલંગ મળે, ભાજી ખાવી પડે કે સુગંધી ભાતનું ભોજન મળે, ચીંથરેહાલ કપડાં હોય કે ભવ્ય પોષાક પહેરવા મળે -આ બધું તેના માટે સરખું છે.]

૧૦૫.

कविः करोति काव्यानि स्वाद जानान्त पण्डिताः।
सुन्दर्या अपि लावण्य पतिर्जानाति नो पिता॥

[કવિ ભલે કાવ્ય રચે પણ તેનો સાચો સ્વાદ કાવ્યરસિક જ જાણે જેમ કોઈ સુંદરીના લાવણ્યને તેનો પતિ જાણી શકે, પિતા નહિ.]

૧૦૬.

कविः करोति पद्यानि लालयत्युत्तमो जनः ।
तरु प्रसूते पुष्पानि मरुद्वहति सौरभम् ॥

[કવિ ભલે પદ્યરચના કરે પણ તેનું લાલન-પાલન તેના ચાહકો કરે છે. પુષ્પલતા પર ભલે ફૂલ બેસે પણ તેની સુંગધનું વહન તો પવન જ કરે છે.]

૧૦૭.

कस्यैकान्तं सुखम् उपनतं दुःखम् एकान्ततो वा।
नीचैर् गच्छति उपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण॥

[કાલિદાસના મેઘદૂત કાવ્યમાં આ તત્ત્વજ્ઞાન પીરસાયું છે: કોને જીવનમાં સતત સુખ મળે કે સતત દુઃખ મળે છે? ચક્રાકારે ફરતી વસ્તુમાં જેમ ઉપરનો ભાગ નીચેના ભાગનું સ્થાન લે અને નીચેનો ભાગ ઉપરના ભાગનું સ્થાન લે તેમ સુખ અને દુઃખ એક બીજાના સ્થાને સતત આવતાં જ રહે છે.]

૧૦૮.

काकः आह्वायते काकान् याचको न तु याचकान्

काक-याचकयोर्मध्ये वर काको न याचकः॥

[કાગડા અને ભિક્ષુક એ બન્નેની સરખામણી કાગડો વધુ સારો કેમકે ખાવાનું જોઈને એક કાગડો બીજા કાગડાઓને બોલાવશે પણ એક ભિક્ષુક ભાગ્યેજ બીજા ભિક્ષુકને સાદ પાડશે. માણસજાત અને કાગડામાં આ ફરક છે.]

૧૦૯.

काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः।

वसन्तसमये प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः॥

[કાગડો કાળો હોય છે, કોયલ પણ કાળી હોય છે. બન્ને વચ્ચે ફરક શું છે ? વસંત ઋતુ આવે કાગડાનું કાગડાપણું અને કોયલનું કોયલપણું આપમેળે પરખાઈ આવે છે.]

૧૧૦.

काकचेष्टा वकोध्यानं श्वाननिद्रा तथैव च।

अल्पहारी गृहत्यागी विद्यार्थी पंचलक्षणम्॥

[સાચા વિદ્યાર્થીના આ પાંચ લક્ષણ છે: કાગડા જેવી ચકોર નજર, બગલા જેવું પાકું ધ્યાન, શ્વાન જેવી અલ્પ નિદ્રા, ઓછો આહાર અને ઘરની માયાનો ત્યાગ.]

૧૧૧.

काकस्य कति दन्ता वा मेषस्याण्डे कियत्पलम्।

गदर्भे कति रोमाणि व्यर्थैषा विचारणा॥

[કાગડાની ચાંચમાં દાંત કેટલા છે? દેડકાએ ઈંડા કેટલા મૂક્યા છે? ગધેડાના શરીર પર વાળ કેટલા છે? એવી તદ્દન વ્યર્થ ગણતરીઓ કર્યા કરવાનો કોઈ મતલબ નથી.]

૧૧૨.

કાન્તાવિયોગઃ સ્વજનાપમાનં ઋણસ્ય શેષં કુનૃપસ્ય સેવા।

દારિદ્ર્યભાવાદ્ વિમુખં ચ મિત્રં વિનાગ્નિના પઞ્ચ દહન્તિ કાયમ્॥

[પ્રિય વ્યક્તિનો વિયોગ, સ્વજન પાસેથી મળેલું અપમાન, ચૂકવવું બાકી રહેતું દેવું, ખરાબ માલિકની નોકરી અને ગરીબાઈના કારણે મિત્ર ખોઈ બેસવો એ પાંચ વસ્તુ એવી છે કે જે તમને અગ્નિ વિના પણ સતત બાળતી રહે.]

૧૧૩.

કાન્પૃચ્છામઃ સુરાઃ સ્વર્ગે નિવસામો વયં ભુવિ।

કિં વા કાવ્યરસઃ સ્વાદુઃ કિંવા સ્વાદીયસિ સુધા॥

[અમારે પૂછવું કોને? અમૃત પાન કરનારા દેવ બધા સ્વર્ગમાં છે અને અમે ધરતી પર. અમારે માત્ર એટલું જાણવું છે કે વધુ સ્વાદમય શું છે ? કાવ્યરસ કે અમૃત?]

૧૧૪.

કાર્યાથીર્ ભજતે લોકઃ યાવત્કાર્યમ્ ન સિધ્યતિ।

ઉત્તીર્ણે ચ પરે પારે નૌકાયા કિં પ્રયોજનમ્॥

[જ્યાં સુધી ધારેલું કામ નીકળી ન જાય ત્યાં સુધી માણસ બીજાને ભજે છે. એક વખત નદી પાર ઉતરી ગયા પછી હોડીનો કોણ ભાવ પૂછે છે?]

૧૧૫.

કાર્યેષુ મન્ત્રી કરણેષુ દાસી ભોજ્યેષુ માતા શયનેષુ રમ્ભા।

ધર્માનુકૂલા ક્ષમયા ધરિત્રી ભાર્યા ચ ષાઙ્ગુણ્યવતીહ દુર્લભા॥

[મહત્વના કામમાં મદદનીશ, ઘરના કામમાં દાસી, ભોજન કરાવવામાં માતા, સહશયનમાં અપ્સરા, ધર્મની બાબતમાં સહધર્મિણી અને ધરતી જેટલી ક્ષમાશીલ આ છ ગુણ એકીસાથે ધરાવતી પત્ની મળવી દુર્લભ છે.]

૧૧૬.

કાલે મૃદુર્ યો ભવતિ કાલે ભવતિ દારુણઃ।

સ વૈ સુખમ્ અવાપ્નોતિ લોકેઽમુષ્મિન્ ઇહૈવ ચા॥

[જે માણસ સમય આવ્યે મૃદુ બની શકે અને સમય આવ્યે આકરો બની શકે તે જ આ લોકમાં સુખી થઈ શકે.]

૧૧૭.

કાલો વા કારણં રાજઃ રાજા વા કાલકારણં।

ઇતિ તે સંશયો મા ભૂત્ રાજા કાલસ્ય કારણમ્॥

[સૂચિત અર્થઃ તમે જે કંઈ છો તે સંજોગોને કારણે છો કે તમારી આજુબાજુ જે સંજોગો છે તે તમારે કારણે છે એવી કોઈ શંકા તમે મનમાં રાખશો નહિ. તમારા સંજોગો તમારા કારણે જ છે. તમે જ તેના સ્વામી છો. સમયના કારણે રાજા નથી રાજાના કારણે સમય છે.]

૧૧૮.

કાવ્યં કરોતિ સુકવિઃ સહૃદય એવ વ્યનક્તિ તત્ત્વમ્ ।

રત્નં ખનિઃ પ્રસૂતે રચયતિ શિલ્પિ તો તત્સુષમામ્ ॥

[જેમ ખાણમાંથી મળેલા રત્નને લોકો આકર્ષક બનાવી, મૂલ્યવાન આભૂષણ બનાવે છે તેમ એક સારો કવિ કવિતા લખે પછી કવિતાપ્રેમી સજ્જનો એ કવિતાને સુંદર રીતે શણગારી ઘર ઘર પહોંચાડે છે.]

૧૧૯.

કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદેન કાલો ગચ્છતિ ધીમતામ્।

વ્યસનેન તુ મૂર્ખાણાં નિદ્રયા કલહેન વા॥

[બુદ્ધિમાન માણસનો સમય કાવ્ય, સાહિત્ય ને શાસ્ત્રની ચર્ચામાં સારી રીતે પસાર થાય છે. જ્યારે મૂર્ખ માણસ વ્યસનના સેવનમાં, ઊંઘવામાં કે ઝગડા કરવામાં પોતાનો સમય વેડફે છે -પંચતંત્ર.]

૧૨૦.

કાવ્યેષુ નાટકં રમ્યં તત્ર રમ્યં શકુન્તલા।

તત્રાપિ ચ ચતૂર્થોઽઙ્કો તત્ર શ્લોકચતુષ્ટયમ્॥

[બધા કાવ્યોમાં નાટક સૌથી સરસ ગણાય, બધા નાટકમાં અભિજ્ઞાન શાકુંતલમ્ નાટક વધુ સરસ છે. શાકુંતલમ્માં તેનો ચોથો અંક સૌથી સરસ છે અને ચોથા અંકમાં તેના ચાર શ્લોક સૌથી સરસ છે.]

૧૨૧.

કિં વાસસા ઇત્યત્ર વિચારણીયં વાસઃ પ્રધાનં ખલુ યોગ્યતાયૈ।

પીતામ્બરં વીક્ષ્ય દદૌ સ્વકન્યાં દિગમ્બરં વીક્ષ્ય વિષં સમુદ્રઃ॥

[કપડાંથી શું થઈ શકે એ વિચારવા જેવી વાત છે. યોગ્યતા માપવાનું સૌથી મહત્વનું સાધન કપડા છે. વિષ્ણુનું સુંદર પીતામ્બર જોઈ રત્નાકરે પોતાની પુત્રી તેને આપી જ્યારે દિગમ્બર શિવજીને જોઈને ઝેરનો કટોરો ધર્યો!]

૧૨૨.

કિમ્ અશક્યં બુદ્ધિમતાં કિમ્ અસાધ્યં નિશ્ચયં દૃઢં દધતામ્।

કિમ્ અશક્યં પ્રિયવચસાં કિમ્ અલભ્યંમ્ ઇહોદ્યમસ્થાનામ્॥

[જેમની પાસે બુદ્ધિ છે તેમના માટે કશું અશક્ય નથી. જેમનો નિશ્ચય દ્રઢ છે તેમના માટે કશું અસાધ્ય નથી. જેમની વાણી મીઠી છે તેઓ કોઈ પણ કામ કરાવી શકે છે. જેઓ ઉદ્યમશીલ છે તેમના માટે કોઈ વસ્તુ અલભ્ય નથી.]

૧૨૩.

કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જિજીવિષેચ્છતં સમાઃ।

એવં ત્વયિ નાન્યથેતોઽસ્તિ ન કર્મ લિપ્યતે નરે॥

[ઈશોપનિષદનું આ કથન છે. આ જગતમાં કર્મ કરતાં કરતાં સો વરસ જીવવાની ઈચ્છા રાખવી જોઈએ. આવું કરનારા મનુષ્યને કર્મના બંધનનો કોઈ લેપ લાગતો નથી.]

૧૨૪.

कुलस्यार्थे त्यजेदेकम् गाम्स्यार्थे कुलमत्यजेत्।

गामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीम् त्यजेत्॥

[મનુસ્મૃતિ અનુસાર કુળના ભલા માટે એકાદ વ્યક્તિને ત્યજવી, ગામના ભલા માટે કુળને ત્યજવું, જનપદ એટલે કે મોટા વિસ્તારના ભલા માટે ગામને ત્યજવું અને આત્માના ઉદ્ધાર માટે સમગ્ર પૃથ્વી ત્યજવી ઈચ્છનીય છે.]

૧૨૫.

कुसुमं वर्णसंपन्नगन्धहीनं न शोभते।

न शोभते क्रियाहीनं मधुरं वचनं तथा॥

[પુષ્પ રંગમાં ભલે ગમે તેટલું સારું હોય પણ સુગંધ વિનાનું હોય તો તે શોભે નહિ. તે જ રીતે અમલમાં ન મૂકવાના હોય તેવા મીઠા વચનો શોભતા નથી.]

૧૨૬.

केयूराणि न भूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वलाः

न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालंकृता मूर्धजाः।

वाण्येका समलंकरोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते

क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम्॥

[માણસ શોભે શેનાથી? હાથમાં પહેરેલા સુંદર બાજુબંધથી? ગળામાં પહેરેલા ચંદ્રસમા ઊજળા હારથી? સ્નાનથી મળતી સ્વચ્છતાથી? દેહ પર લગાડેલા વિલેપનથી? પુષ્પોથી? વાળની સરસ ગૂંથણીથી? હા, શોભાની આ બધી ચીજો જરૂર સારી લાગે છે પણ તેનાથી અનેકગણી ચડિયાતી શોભા તેના મુખમાંથી નીકળતી સંસ્કારી વાણીની છે. સંસ્કારપૂર્ણ વાણીની શોભા પાસે અન્ય બધી શોભા ઝાંખી પડી જાય છે -ભર્તૃહરિકૃત નીતિશતક.]

૧૨૭.

को न याति वशं लोके मुखे पिण्डेन पूरितः।

मृदङ्गो मुखलेपेन करोति मधुरध्वनिम्॥

[‘ખવડાવો’ તો કોણ તમારા વશમાં ન આવે ? મૃદંગના એટલે કે ઢોલના મોઢે લેપ કરો તો તેમાંથી પણ મધુર અવાજ આવવો શરૂ થઈ જાય છે.]

૧૨૮.

को हि भारः समर्थानां किम् दूरं व्यवसायिनाम्।
को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम्॥

[તાકાતવર માણસને બોજ ઉપાડવો ભારે ન પડે. ધંધો કરતો હોય તેને કોઈ સ્થળ દૂર ન લાગે. જેની પાસે વિદ્યા હોય તેને દેશ કે પરદેશ સરખાં જ લાગે. જે સરસ મીઠી વાતો કરે તેને માટે કોઈ પારકું ન રહે.]

૧૨૯.

कोलाहले काककुलस्य जाते विराजते कोकीलकूजितं किम्।
परस्परं संवदतां खलानां मौनं विधेयं सततं सुधीभिः ॥

[જ્યાં કાગડાઓ કાં કાં કરતા હોય ત્યાં કોયલની સુરાવલિ બંધ થઈ જાય છે. જ્યાં દુષ્ટ માણસોના ઝગડા ચાલતા હોય ત્યાં ડાઘા માણસોએ મૌન રહેવું જોઈએ.]

૧૩૦.

कृतस्य करणं नास्ति मृतस्य मरणं तथा।
गतस्य शोचना नास्ति ह्येतद् वेदविदां मतम्॥

[જે કામ થઈ ગયું તે થઈ ગયું. તે કામ નથી થયું એવું થઈ શકતું નથી. જેમકે કોઈનું મરણ થઈ જાય તે થઈ જાય તો તેને પાછું જીવનમાં પલટાવી શકાય નહિ. એટલે જ વેદના જાણકારોનો મત છે કે વીતી ગયેલી વાતનો શોક કરવો ન જોઈએ.]

૧૩૧.

कृपणेन समो दाता न भूतो न भविष्यति।
अस्पृशन्नेव वित्तानि यः परेभ्यः प्रयच्छति॥

[કૃપણ જેટલો મોટો દાનવીર આ જગતમાં થયો નથી અને થશે નહિ કેમકે કૃપણ જિંદગીભર પોતાના ધનને હાથ પણ લગાડતો નથી અને છેવટે બીજાને આપી દે છે.]

૧૩૨.

ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ।

સ્મૃતિભ્રંશાદ્ બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણશ્યતિ॥

[ભગવત ગીતાના આ શ્લોકમાં ભગવાન અર્જુનને ઉપદેશ આપતા સમજાવે છે કે ક્રોધથી ભાન ભૂલી જવાય છે. ભાન ભૂલેલા માણસને યાદ રાખવા જેવી વાતો યાદ આવતી નથી. આ વિસ્મૃતિને કારણે મગજ કામ કરતું નથી અને જેનું મગજ કામ ન કરે તેનું સાવ ધનોતપનોત નીકળી જાય છે.]

૧૩૩.

કઃ કાલઃ કાનિ મિત્રાણિ કો દેશઃ કો વ્યયાગમૌ

કસ્યાહં કા ચ મે શક્તિરિતિ ચિન્ત્યં પુનઃ પુનઃ॥

[અત્યારે સંજોગો કેવા છે, કોણ મારા મિત્રો છે, હું ક્યા વિસ્તારમાં રહું છું, મારી આવક અને ખર્ચ કેટલા છે, હું કોણ છું, અને મારી શક્તિ કેટલી છે - આ છ બાબતો દરેક માણસે ફરી ફરી તપાસતાં રહેવું જોઈએ.]

ખ

૧૩૪.

ખદ્યોતો દ્યોતતે તાવદ્ યવન્નોદયતે શશી।

ઉદિતે તુ સહસ્રાંશૌ ન ખદ્યોતો ન ચન્દ્રમાઃ॥

[જ્યાં સુધી ચંદ્રમા ઊગતો નથી ત્યાં સુધી આગિયો ચમકે છે. એક વખત સૂરજ ઊગે પછી ન તો ચંદ્રનો કોઈ ભાવ પૂછે કે ન તો આગિયાનો કોઈ પત્તો લાગે છે.]

૧૩૫.

खलः करोति दुर्वृत्तं नूनं फलति साधुषु।

दशाननोऽहरत् सीतां बन्धनं तु महोदधेः॥

[એવું ઘણી વખત બને છે કે કોઈ ખરાબ માણસ ખોટું કામ કરે પણ તેનું ખરાબ પરિણામ સારા માણસે વેઠવું પડે. દશ માથાવાળો રાવણ સીતાનું હરણ કરી ગયો પણ બંધન સમુદ્રને વેઠવાનો વારો આવ્યો.]

૧૩૬.

खलः सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति।

आत्मनः बिल्वमात्राणि पश्यन् अपि न पश्यति॥

[ખરાબ માણસોને બીજાનાં રાઈના દાણા જેવડા નાના દુર્ગુણ પણ ચોખ્ખા દેખાય છે પરંતુ પોતાના દુર્ગુણો મોટા પહાડ જેવડા હોય તો પણ દેખાતા નથી.]

૭

૧૩૭.

गते शोको न कर्तव्यो भविष्यं नैव चिन्तयेत् ।

वर्तमानेन कालेन वर्तयन्ति विचक्षणाः ॥

[જે ઘટના ભૂતકાળમાં થઈ ચૂકી તેનું દુઃખ મનમાં રાખવું નહિ કે જે ભવિષ્યમાં થનાર છે તેનો મગજ પર ભાર ન રાખવો. ડાહ્યો માણસ અત્યારની પરિસ્થિતિ શું છે તે ધ્યાનમાં રાખીને જ જીવન જીવે.]

૧૩૮.

गहना कर्मणो गतिः।

[કર્મની ગતિ ગહન છે. સમજી શકાતી નથી.]

૧૩૯.

गुणवज्जनसंसर्गात् याति नीचोऽपि गौरवम्।
पुष्पमालाप्रसङ्गेन सूत्रम् शिरसिधार्यते॥

[ગુણવાન માણસોના સંસર્ગમાં રહેવાથી ઓછી લાયકાતવાળા માણસોને પણ ગૌરવ મળી જાય છે. પુષ્પમાળામાં રહેવાને કારણે સાધારણ દોરાને પણ ગળામાં માનભર્યું સ્થાન મળે છે.]

૧૪૦.

गुणवन्त क्लिश्यन्ते प्रायेण भवन्ति निर्गुणा सुखिनः ।
बन्धनमायान्नि शुका यथेष्टसंचारिण काका ॥

[એવું ઘણી વખત જોવા મળે કે ગુણવાન થવું મુસિબત નોતરે છે જ્યારે ગુણવિહીનોને કોઈ તકલીફ વેઠવી પડતી નથી જેમકે મીઠું બોલતા પોપટને પિંજરે પૂરાવું પડે છે જ્યારે કાગડાઓ મન ફાવે ત્યાં ઊડતા રહી ગાયા કરે છે!]

૧૪૧.

गुणैरुत्तमतांयाति नोच्चैरासनसंस्थितः।
प्रासादशिखरस्थोपि काकः किं गरुडायते॥

[કોઈ પણ માણસની લાયકાત તે કયા સ્થાને બિરાજે છે તેના પરથી નહિ પણ તેના ગુણો કેવાં છે તે આધારે જ અંકાય. કોઈ કાગડો ઊડીને ઊંચા મહેલના શિખર પર બેસી જાય એટલે તે ગરુડ થોડો થઈ જાય?]

ધ

૧૪૨.

घटं भिन्द्यात् पटं छिन्द्यात् कुर्याद्रासभरोहणम्।
येन केन प्रकारेण प्रसिद्धः पुरुषो भवेत्॥

[ઘરના વાસણ ફોડીને, પોતે પહેરેલા કપડાં ફાડીને, ગધેડા ઉપર સવારી કરીને કે એક યા બીજી કોઈ રીતે (પ્રસિદ્ધિ ભૂખ્યા) માણસો પ્રસિદ્ધિ મેળવે છે જ.]

૧૪૩.

घृष्टं घृष्टं पुनरपि पुनश्चन्दनं चारुगन्धम्।
छिन्नं छिन्नं पुनरपि पुनः स्वादु चैवेक्षुकाण्डम्।
दग्धं दग्धं पुनरपि पुनः काञ्चनं कान्तवर्णम्।
प्राणान्तेऽपि हि प्रकृतिविकृतिर्जायते नोत्तमानाम्॥

[અંદનને ગમે તેટલી વાર ઘસો પણ તે દરેક વખતે મનોહર સુગંધ જ આપશે. શેરડીમાં ગમે તેટલાં કાપા મૂકો પણ દરેક વખતે તેનો રસ મીઠો ને મીઠો જ રહેશે, સોનાને ચાહે તેટલી વાર તપાવો પણ તેનો સોનેરી રંગ ઝાંખો પડશે નહિ. જે ઉત્તમ પ્રકૃતિ ધરાવતા હોય તેઓ મરી જાય પણ કદી પોતાની ઉત્તમ પ્રકૃતિને ન છોડે.]

૫

૧૪૪.

चक्रवत्परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च।
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण॥

[સુખ-દુઃખ વારાફરતી આવ્યા જ કરે છે. ગોળ ગોળ ફરતા ચક્રોળમાં જેમ જે નીચે હોય તે ઉપર આવે અને જે ઉપર હોય તે નીચે જાય તેવું જ સુખદુઃખનું છે. એ ચક્ર ચાલતું જ રહે છે. સરખાવો આ સુભાષિતને કવિ કાલિદાસના અગાઉ ક્રમાંક ૧૦૭ પર અપાયેલા કથન સાથે. બન્નેનાં શબ્દો અને ભાવાર્થ લગભગ સરખાં છે.]

૧૪૫.

ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ।

[ચાલતા રહો, ચાલતા રહો, ચાલતા રહેવામાં જ કલ્યાણ છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાં અપાયેલા ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ સૂત્રના મૂળ પાંચ સુંદર શ્લોક આ પ્રમાણે હોવાનું મનાય છે:

૧-ૐ નાના શ્રાન્તાય શ્રીરસ્તિ, ઇતિ રોહિત શુશ્રુમા
પાપો નૃષદ્વરો જન, ઇન્દ્ર ઇચ્ચરતઃ સખા। ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ।।

૨- પુષ્પિણ્યૌ ચરતો જંઘે, ભૂષ્ણુરાત્મા ફલગ્રહિઃ।
શેરૈઽસ્યસવેર્ પાપ્માનઃ શ્રમેણ પ્રપથે હતાઃ। ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ।।

૩- આસ્તે ભગ આસીનસ્ય, ઊધ્વસ્તિષ્ઠિતિ તિષ્ઠતઃ।
શેતે નિપદ્યમાનસ્ય, ચરાતિ ચરતો ભગઃ। ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ।।

૪- કલિઃ શયાનો ભવતિ, સંજિહાનસ્તુ દ્વાપરઃ।
ઉત્તિષ્ઠંસ્ત્રેતાભવતિ, કૃતં સંપદ્યતે ચરન્। ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ।।

૫- ચરન્ વૈ મધુ વિન્દતિ, ચરન્ સ્વાદુમુદુમ્બરમ્।
સૂયર્સ્યપશ્ય શ્રેમાણં યોર્ન તન્દ્રયતે ચરન્। ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ।।]

૧૪૬.

ચિતા પ્રજ્વલિતા દૃષ્ટવા વૈદ્યો વિસ્મયાગતઃ ।

નાહં ગતો ન મે ભ્રાતા કસ્યેદ્ હસ્તલાઘવમ્ ॥

[વૈદ-હકીમ-દાકતરો માટે આ જમાના-જૂનો આકરો કટાક્ષ છે. એક શબને અગ્નિદાહ અપાતો જોઈ વૈદને નવાઈ લાગે છે કે આ માણસના ઘરે ન તો હું કે ન તો મારો કોઈ ભાઈ ગયો છે, તો પછી તેને યમસદન કોણે પહોંચાડ્યો હશે ?]

૧૪૭.

ચિન્તનીયા હિ વિપદાં આદાવેવ પ્રતિક્રિયા।

ન કૂપખનનં યુક્તં પ્રદીપ્તે વાન્હિના ગૃહે॥

[સંકટ આવે તે પહેલા જ તેનો ઈલાજ વિચારી રાખવો જોઈએ. આગ લાગે પછી કૂવો ખોદવા ન બેસાય.]

૧૪૮.

ચિન્તા ચિતા સમાનાઽસ્તિ બિન્દુમાત્રવિશેષતઃ ।

સજીવં દહતે ચિન્તા નિર્જીવં દહતે ચિતા ॥

[ચિન્તા અને ચિતા બન્ને લગભગ સરખા છે. બન્ને વચ્ચે માત્ર એક ટપકાંનો ફરક છે. સજીવ માણસોને ચિન્તા સળગાવે છે. નિર્જીવ માણસો ચિતામાં સળગે છે.]

છ

૧૪૯.

છિન્નોઽપિ રોહતિ તરુઃ ક્ષીણોઽપ્યુપચીયતે પુનશ્ચન્દ્રઃ।

ઇતિ વિમૃશન્તઃ સન્તઃ સન્તપ્યન્તે ન વિપ્લુતા લોકે॥

[ભર્તૃહરિના નીતિશતકનો આ શ્લોક છે: વૃક્ષને કાપો તો તે ફરી ફરી વધે છે. ચંદ્ર ક્ષીણ થયા પછી પાછો વધતો જાય છે. આ બધી વાત યાદ રાખી સંત માણસો દુઃખમાં પણ સંતાપ પામતા નથી.]

જ-ઝ

૧૫૦.

જયન્તુ તે સુકૃતિનો રસસિદ્ધાઃ કવીશ્વરાઃ।

નાસ્તિ ણ્ણાં યશઃ કાયે જરામરણજં ભયમ્॥

[સુંદર કૃતિઓ રચનારા, ઉરના ઊંડા ભાવને શબ્દમાં ઉતારી રસ સિદ્ધ કરનારા અને કવિઓ પણ જેને ઉત્તમ ગણે એવા મહાકવિઓનો જય હો. તેમની કીર્તિરૂપી કાયાને વૃદ્ધાવસ્થા કે મરણનો કોઈ ભય નથી -ભર્તૃહરિકૃત નીતિશતક.]

૧૫૧.

जलात् रक्षेत् तैलात् रक्षेत् रक्षेत् शिथिलबन्धनात् ।

मूर्खहस्ते न दातव्यं इति वदति पुस्तकं ॥

[એક ચોપડી તેના વાંચકને કહે છે; હે ભાઈ મારી રક્ષા કરજે. મને પાણીમાં ભીંજાવાથી, તેલના ડાઘાડૂઘીથી અને પાનેપાને છૂટા પડી જવાથી બચાવજે. અને ભાઈ, ભૂલેચૂકે મને કોઈ મૂરખ માણસના હાથમાં તો ક્યારેય મૂકતો જ નહિ!]

૧૫૨.

जले तैलं खले गुह्यां पात्रे दानं मनागपि।

प्राज्ञे शास्त्रं स्वयं याति विस्तार वस्तुशक्तिः॥

[ઘણી બાબતો તેના મૂળભૂત ગુણધર્મને કારણે આપમેળે વિસ્તાર પામે છે. જેમકે પાણીની ઉપર નાખેલું તેલ, દુષ્ટ માણસને કહેવામાં આવેલી ખાનગી વાત, સુપાત્રને આપેલું નાનું સરખું દાન, ડાઘા માણસને મળેલું જ્ઞાન, આ બધું આપમેળે ફેલાયા કરે છે.]

૧૫૩.

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि॥

[ભગવદ્ ગીતાનો ઉપદેશ: જે માણસ જન્મે છે તેનું મૃત્યુ નિશ્ચિત છે. જેમનું મરણ થાય તેનો ફરી જન્મ થાય છે. આ વાતને કોઈ માણસ કોઈ કાળે ટાળી શકે નહિ. આવી અનિવાર્ય બાબતનો હરખશોક રાખવો ન જોઈએ.]

૧૫૪.

जानामि धर्मं न च मे प्रावृत्तिः।

जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः॥

[મહાભારતમાં દુર્યોધન દ્વારા બોલાયેલું પ્રસિદ્ધ વાક્ય. એવું નથી કે ધર્મ શું છે, અધર્મ શું છે તેની મને ખબર નથી. પણ જાણવા છતાં હું ધર્મના માર્ગે કદમ મૂકી શકતો નથી અને અધર્મના માર્ગેથી પાછો હઠી શકતો નથી.]

૧૫૫.

જાનામિ નાગેન્દ્ર તવ પ્રભાવ કળ્થે સ્થિતો ગર્જતિ શંકરસ્યા।

સ્થાનં પ્રધાનં ન બલ પ્રધાનં સ્થાને સ્થિતો કાપુરુષઃ અપિ શૂરઃ॥

[ગરુડ શંકરના કંઠે વિંટળાયેલા નાગને કહે છે: તારી તાકાતની મને ખબર છે. તું શંકરના કંઠે બેસીને ફૂંફાળા મારી રહ્યો છે. મહત્વ સ્થાનનું છે બળનું નહિ. ઊંચી પદવી પર બેઠેલો કાયર પણ શૂરવીર ગણાય.]

૧૫૬.

જિહ્વાં ક્વચિત્ સંદશતિ સ્વદદ્ધિઃ તદ્વેદનાયાં કતમાય કુપ્યેત્।

[શ્રીમદ્ ભાગવતની (૧૧-૨૩-૫૧) આ બહુ સમજવા જેવી વાત છે. જો આપણા દાંતથી આપણી જીભ કચડાઈ જાય તો સજા કોને કરવી? દાંતને સજા કરી શકાય? ના. આથી જ જેમને આપણે આપણા સ્વજન માનીએ છીએ - આપણા પોતાના માનીએ છીએ- તેમના અપરાધો આપણે નજર અંદાજ કરવા રહે છે.]

૧૫૭.

જીવો જીવસ્ય જીવનમ્।

[આ એક વાસ્તવિકતા છે. આ જગતમાં દરેક જીવનું જીવન બીજા જીવને આધારે જ ચાલે છે.]

૧૫૮.

જ્યેષ્ઠત્વં જન્મના નૈવ ગુણૈઙ્ગ્યેષ્ઠત્વમુચ્યતે।

ગુણાત્ ગુરુત્વમાયાતિ દુગ્ધં દધિ ઘૃતં ક્રમાત્॥

[મહાનપણું જન્મથી મળતું નથી. ધીમે ધીમે ગુણોના સંચય વડે મહાન થવાય છે. ધીનો જ દાખલો લો. ધી સીધું બનતું નથી. દૂધનું દહીં, છાશ, માખણ થયા પછી છેવટે ધી બને છે.]

૨-૪-૩-૬-૩-૧-૧-૧-૧-૧

૧૫૯.

તત્ કર્મ યત્ ન બન્ધાય સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે।

આયાસાય અપરં કર્મ વિદ્યા અન્યા શિલ્પનૈપુણમ્॥

[વિષ્ણુપુરાણનું આ કથન છે. એનો ભાવાર્થ એ છે કે જે કર્મ મનુષ્યને (ભવના)બંધનમાં ન બાંધે તે સાચું કર્મ છે. જે વિદ્યા (ભવના) બંધનમાંથી મુક્તિ અપાવે તે સાચી વિદ્યા છે. તે સિવાયના બાકીના કર્મ તો માત્ર કષ્ટનું કારણ બને છે અને તે સિવાયની બાકીની વિદ્યા ફક્ત શોભાના ગાંઠીયા જેવી છે.]

૧૬૦.

તત્ત્વ કિમપિ કાવ્યાના જાનાતિ વિરલો ભુવિ ।

માર્મિકઃ કો મરન્દાનામન્તરેણ મધુવ્રતમ્ ॥

[કાવ્યની અંદર રહેલા રસને કોણ જાણી શકે, માણી શકે? બહુ જ ઓછા માણસો પાસે એવી શક્તિ હોય છે. એક પુષ્પની અંદર કેટલી મીઠાશ છૂપાયેલી છે તેની માત્ર મધમાખી સિવાય બીજા કોઈને ખબર ન પડે. -પંડિત જગન્નાથ કૃત ભામિની વિલાસ]

૧૬૧.

તદેજતિ તન્નૈજતિ તદ્દૂરે તદ્વન્તિકે।

તદન્તરસ્ય સર્વસ્ય તદ્ સર્વસ્ય બાહ્યતઃ॥

(ઈશાવાસ્યોપનિષદ)

[પ્રભુ છે ભમતા ને છતાં સ્થિર

અનંત અંતરે ને સાવ નજીક

વ્યાપ્યા છે કણેકણની ભીતર

છતાં છે સર્વની બહાર સંપૂર્ણ]

૧૬૨.

તદેતત્ ક્ષન્તવ્યં જનનિ સકલોદ્ધારિણિ શિવે।

કુપુત્રો જાયેત ક્વચિદપિ કુમાતા ન ભવતિ॥

[શંકરાચાર્યે લખેલા દેવી અપરાધ ક્ષમાપના સ્તોત્રનો સુંદર શ્લોક: હે સર્વનો ઉદ્ધાર કરનારી કલ્યાણકારી દેવી, મારા બધા અપરાધની ક્ષમા આપજે કેમકે ક્યારેક પુત્ર કુપુત્ર બને છે પણ માતા કદી કુમાતા બનતી નથી.]

૧૬૩.

તાવત્ ભયસ્ય ભેતવ્યં યાવત્ ભયં ન આગતમ્।

આગતં હિ ભયં વીક્ષ્ય પ્રહર્તવ્યં અશંકયા॥

[પંચતંત્રમાં અપાયેલી સોનેરી સલાહ: જ્યાં સુધી ભય સામે ન આવે ત્યાં સુધી ભયથી ડરવું જોઈએ ને એનાથી દૂર રહેવું જોઈએ પણ એક વખત ભય સામે આવીને ઊભો રહે કે તુરંત અચકાયા વિના તેના પર પ્રહાર કરવો જોઈએ.]

૧૬૪.

તે હિ નો દિવસા ગતાઃ।

[તે દિવસો ગયા જ. ભગવાન રામનો વિષાદયોગ વર્ણવવા ભવભૂતિએ રામના મુખમાં મૂકેલા શબ્દો. ઉત્તરરામચરિતનો આખો શ્લોક આ પ્રમાણે છે.

જીવત્સુ તાતપાદેષુ નવે દારપરિગ્રહે ।

માતૃભિશ્ચિન્ત્યમાનાનાં તે હિ નો દિવસા ગતાઃ ॥૧૨॥

હું પિતાજીના ચરણમાં જીવતો હતો, નવા નવા લગ્ન થયા હતા. મારી માતાઓની સંભાળ રાખતો હતો. તે દિવસો ગયા જ. ભવભૂતિની આ કૃતિ અનેક રીતે અદ્ભુત છે. ભગવાન રામ માટે ‘ચંડાળ’ શબ્દ વાપરવાની હિમ્મત ભવભૂતિ જેવા કવિ જ કરી શકે. ઉત્તરરામચરિત ગ્રંથમાં સીતાત્યાગના પ્રસંગને ભગવાન રામે પોતાના ‘ચાંડાલકર્મ’ તરીકે ગણાવ્યો છે.]

૧૬૫.

**ત્યજન્તિ મિત્રાણિ ધનૈર્વિહીનં પુત્રાશ્ચ દારાશ્ચ સજ્જનાશ્ચ।
તમર્થવન્તં પુનરાશ્રયન્તિ અર્થો હિ લોકે મનુષ્યસ્ય બન્ધુઃ॥**

[જ્યારે તમારી પાસે ધન ન હોય ત્યારે તમને તમારા મિત્ર, પુત્ર, પત્ની, નજીકના સગાવહાલા બધા છોડીને ચાલ્યા જાય છે. જો તમારી પાસે ધન આવે તો તેઓ તમારી પાસે પાછા આવે છે. આ જગતમાં તમારો સાચો સાથીદાર પૈસો જ છે.]

૧૬૬.

**ત્યજેત્ ક્ષુધાર્તા જનની સ્વપુત્રં ખાદેત્ ક્ષુધાર્તા ભુજગી સ્વમણ્ડમ્।
બુભુક્ષિતઃ કિં ન કરોતિ પાપં ક્ષીણા જના નિષ્કરૂણા ભવન્તિ॥**

[આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત ચાણક્યે સેંકડો વર્ષ પૂર્વે લખેલો જગતની કઠોર વાસ્તવિકતાનું નિરૂપણ કરતો આ શ્લોક આજે પણ એટલો જ આંખ ઉઘાડનારો છે: ભૂખના દુઃખની મારી જનેતાને ઘણી વખત પોતાનું સંતાન ત્યાગી દેવાની ફરજ પડે છે. ભૂખી થયેલી સાપણ પોતાના બચ્ચાઓને પણ ખાઈ જાય છે. ભૂખ્યો માણસ ક્યું પાપ ન કરે? જે માણસમાં શક્તિ ન રહે તે સાવ નિષ્કુર ને દયાવિહોણો થઈ જાય.]

૧૬૭.

**ત્યજેદ્ ધર્મં દયાહીનં વિદ્યાહીનં ગુરું ત્યજેત્।
ત્યજેત્ ક્રોધમુખીં માર્યાં નિઃસ્નેહાન્ બાન્ધવાંસ્ ત્યજેત્॥**

[જેમાં દયાને સ્થાન ન હોય તેવો ધર્મ છોડી દેવો જોઈએ. જેની પાસે વિદ્યા ન હોય તેવા ગુરુનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. સદા ક્રોધ કરતી પત્નીને છોડવી જોઈએ અને આપણા માટે સ્નેહભાવ ન ધરાવતા ભાઈને વહેતો મૂકી દેવો જોઈએ.]

૧૬૮.

**ત્રિયાચરિત્રં પુરુષસ્ય ભગ્યં।
દૈવો ન જાનાતિ કુતો નરમ્॥**

[સ્ત્રીના બાહ્ય વર્તનની પાછળ અને પુરુષના ભાગ્યની અંદર શું છૂપાયેલું છે તેનો અંદાજ દેવોને પણ આવી શકતો નથી તો પછી સાધારણ માણસને તો ક્યાંથી ખબર પડે.]

૧૬૯.

તૃષ્ણો દેવિ નમસ્તુભ્યં ધૈર્યવિપ્લવકારિણિ ।

વિષ્ણુસ્ત્રૈલોક્યનાથ અપિ યત્ત્વયા વામનીકૃત ॥

[હે તૃષ્ણાદેવી, મનની શાંતિ હરનારી, તને પગે લાગુ છું. તેં તો ત્રણ લોકના ધણી વિષ્ણુ જેવાંને પણ વામન અવતાર લઈ ભીખ માગવાની ફરજ પાડી!]

૬

૧૭૦.

દધિ મધુરં મધુ મધુરં દ્રાક્ષા મધુરા સુધાપિ મધુરૈવા

તસ્ય તદેવ હિ મધુરં યસ્ય મનો યત્ર સંલગ્નમ્॥

[દહીં મીઠું છે, મધ મીઠું છે, દ્રાક્ષ મીઠી છે, અમૃત પણ મીઠું લાગે છે. જ્યાં આપણું મન લાગી જાય તે ચીજ આપણને હંમેશા મધુર જ લાગે.]

૧૭૧.

દર્શને સ્પર્શણે વાપિ શ્રવણે ભાષણેઽપિ વા

યત્ર દ્રવત્યન્તરઙ્ગં સ સ્નેહ ઇતિ કથ્યતે॥

[જેના દર્શન કરવાથી, જેનો સ્પર્શ થવાથી, જેનું બોલેલું સાંભળતા કે જેને કૈંક કહેવા જતાં તમારું હૃદય ઓગળવા લાગે ત્યારે સમજવું કે તમને તેના માટે સ્નેહના અંકુર ફૂટી ગયા છે.]

૧૭૨.

દાતવ્યં ભોક્તવ્યં સતિ વિભવે સંગ્રહો ન કર્તવ્યઃ ।

પશ્યામિ મધુકરીણાં સંચિતમર્થં હરન્ત્યન્યે ॥

[જ્યારે વૈભવ મળે ત્યારે તેનો ધનનો ઢગલો ભેગો કરવાને બદલે દાન કરવું જોઈએ અથવા તેનો ઉપભોગ કરવો જોઈએ કેમકે એ તો નજરે દેખાય છે કે મધમાખીઓ સંગ્રહ કરી સાચવી રાખે છે એ મધ બીજા લોકો જ ખાઈ જાય છે.]

૧૭૩.

दाता क्षमी गुणग्राही स्वामी दुःखेन लभ्यते ।
शुचिर्दक्षोऽनुरक्तश्च जाने भृत्योऽपि दुर्लभः ॥

[ઉદાર, ક્ષમાશીલ અને કામની કદર કરનારા માલિક મળવા મુશ્કેલ છે. તો સામે ચોખ્ખું કામ કરનારા, ડોંશિયાર અને સાથે સાથે માલિકની પ્રેમથી સેવા કરે તેવા નોકર નસીબ હોય તો જ મળે.]

૧૭૪.

दाता लघुर् अपि सेव्यो भवति न कृपणो महान् अपि समृद्ध्या।
कूपोऽन्तः स्वादुजलः प्रीत्यै लोकस्य न समुद्रः॥

[દાતા ગમે તેટલો નાનો હોય તો પણ માનને લાયક ગણાય. કૃપણ માણસ ગમે તેટલો સમૃદ્ધ હોય છતાં નકામો ગણાય. કુવો નાનો હોવા છતાં પીવા માટે મીઠું પાણી આપે છે. દરિયા પાસે ક્યારે ખૂટે નહિ તેટલો પાણીનો ભંડાર છે પણ તરસ્યાને તે ભંડાર શું કામનો ?]

૧૭૫.

दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य।
यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीय गतिर्भवति॥

[ભર્તૃહરિકૃત નીતિશતકમાં આ કથન છે: દાન, ભોગ અને નાશ એ ત્રણ માર્ગે જ ધન જઈ શકે છે. જે માણસ દાન ન આપે કે ન તેનો ઉપભોગ કરે તો તેનું ધન ત્રીજા માર્ગે જાય છે એટલે કે નાશ પામે છે.]

૧૭૬.

दुर्जनः परिहर्तव्यः विद्याया अलङ्कृतोऽपि सन्।
मणिना भूषितः सर्पः किम् असौ न भयङ्करः॥

[દુર્જન માણસ પાસે વિદ્યા ને જ્ઞાનનો ભંડાર હોય તો પણ તેનાથી દૂર રહેવું. નાગની ફેણ પર મણિ હોય એટલે તે કંઈ ઓછો ભયંકર થઈ જતો નથી. -ભર્તૃહરિકૃત નીતિશતક.]

૧૭૭.

दुर्जनः प्रियवादीति नैतद्विश्वासकारणम्।
मधु तिष्ठति जिह्वाग्रे हृदये तु हलाहलम्॥

[દુર્જન માણસ મીઠી મીઠી વાત કરે એટલે તેના પર ભરોસો મૂકી ન દેવાય કેમકે તેની જીભ પર ભલે મધ પાથરેલું હોય પણ તેના દિલમાં નકરું ઝેર જ ભરેલું હોય છે.]

૧૭૮.

दुर्जनस्य च सर्पस्य वरं सर्पो न दुर्जनः।
सर्पो दशति कालेन दुर्जनस् तु पदे पदे ॥

[દુર્જન અને સર્પ એ બન્નેમાં સર્પ વધુ સારો કેમકે સર્પ તો ક્યારેક દંશ આપે પણ દુર્જન ડગલે પગલે ડંખ્યા જ કરે.]

૧૭૯.

दुर्जनेन समं सख्यं द्वेषञ्चापि न कारयेत्।
उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः कृष्णायते कर्म॥

[દુર્જનો સાથે દોસ્તી કે દુશ્મની કંઈ ન કરાય. કોલસો ગરમ થાય તો હાથ દઝાડે અને ઠંડો થાય તો હાથ કાળા કરે.]

૧૮૦.

दुर्बलस्य बलं राजा बालानां रोदनं बलम्।
बलं मूर्खस्य मौनित्वं, चौराणाम् अनृतम् बलम्॥

[દુબળા માણસનું બળ રાજા છે. બાળકોનું બળ રૂદન છે. મૂર્ખ માણસનું બળ મૌન છે અને જુદાણું ચોરનું બળ છે.]

૧૮૧.

दुष्टस्य दण्डः स्वजनस्य पूजा न्यायेन कोशस्य हि वर्धनं च।
अपक्षपातः निजराष्ट्ररक्षा पञ्चैव धर्माः कथिताः नृपाणाम्॥

[આદર્શ રાજાની પાંચ ફરજ છે. દુષ્ટ માણસોને દંડ આપવો, પોતાના માણસોની કદર કરવી, ન્યાયપૂર્વક રાજકોષને વધુ સમૃદ્ધ બનાવવો, નિષ્પક્ષપાત વહિવટ ચલાવવો અને પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કરવું.]

૧૮૨.

**દુષ્ટા ભાર્યા શઠં મિત્રં મૃત્યુશ્ચોત્તરદાયકઃ ।
સસર્પે ચ ગૃહે વાસો મૃત્યુરેવ ન સંશયઃ ॥**

[પત્ની દુષ્ટ હોય, મિત્ર ધુતારો હોય, નોકર મોઢે સામું સંભળાવનારો હોય અને સાપવાળા ઘરમાં રાત રહેવાનું હોય તો આપણો ઘડોલાડવો થઈ જ જવાનો છે એ વાત સો ટકા સાચી માનજો.]

૧૮૩.

**દૂરત શોભતે મૂર્ખો લમ્બશાટપટાવૃત ।
તાવત્ શોભતે મૂર્ખો યાવત્કિંચિન્ન ભાષતે ॥**

[સુંદર કપડા પહેરેલા મૂરખાઓ જ્યાં સુધી દૂરથી દેખાતા હોય ત્યાં સુધી જ શોભે છે. જ્યારે તેઓ નજીક આવી કંઈ બોલે છે ત્યારે તરત તેમની અસલિયતની ખબર પડી જાય છે.]

૧૮૪.

**દૂરસ્થાઃ પર્વતાઃ રમ્યાઃ વેશ્યાઃ ચ મુખમણ્ડને ।
યુધ્ધસ્ય તુ કથા રમ્યા ત્રીણિ રમ્યાણિ દૂરતઃ ॥**

[ડુંગર દૂરથી રળીયામણા લાગે. વારાંગનાનું મુખ આવેથી સારું દેખાય. લડાઈની વાતો ફક્ત સાંભળવામાં સારી લાગે. આ ત્રણેય આઘા સારા બાકી તેમનો અનુભવ લેવા જઈએ તો ખોખરા થઈ જઈએ.]

૧૮૫.

**દૂરસ્થોઽપિ ન દૂરસ્થો યો યસ્ય મનસિ સ્થિતઃ ।
યો યસ્ય હૃદયે નાસ્તિ સમીપસ્થોઽપિ દૂરતઃ ॥**

[યાણકયે સરળ ભાષામાં કહેલું સનાતન સત્યઃ જેનું સ્થાન આપણાં હૈયામાં અવિચળ હોય તે ભલે ગમે તેટલો દૂર હોય પણ તે કદી દૂર હોતો નથી. જેને માટે આપણા હૈયામાં કોઈ સ્થાન નથી તે ભલે આપણી સામે ઊભો હોય પણ તે દૂરનો દૂર જ રહે છે.]

૧૮૬.

**દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદં વસ્ત્રપૂતં જલં પિબેત્।
સત્યપૂતં વદેદ્વાચં મનઃ પૂતં સમાચરેત્॥**

[આ પણ ચાણક્યનો ઉપદેશ છે: જીવનમાં દરેક પગલું જોઈ જોઈને મૂકવું. પાણી પીવું હોય તો ગાળીને પીવું. જે કંઈ બોલીએ તે સાચું છે કે નહિ તેનો વિચાર કરીને બોલવું અને જીવનમાં જે કંઈ કામ કરીએ તે આપણા મનને પૂછીને કરવા કે હું જે કંઈ કરું છું તે બરાબર છે કે નહિ.]

૧૮૭.

**દ્વીવિમૌ પુરુષો લોકે શિરઃશૂલકરૌ ભૃશમ્।
ગૃહસ્થશ્ચ નિરામ્ભો યતિશ્ચ સપરિગ્રહઃ॥**

[આ જગતમાં બે પ્રકારના માણસો માથાના દુઃખાવા જેવા છે. એક તો જે સંસાર માંડીને બેઠા છે પણ સંસારના વ્યવહારમાં કોઈ ધ્યાન આપતા નથી અને બીજા જે સંસાર છોડી સંન્યાસી બન્યા છે છતાં સંસારીથી પણ ચડે એવો પરિગ્રહ ધરાવે છે.]

ધ

૧૮૮.

**ધનધાન્યપ્રયોગેષુ વિદ્યાસઙ્ગ્રહણેષુ ચા
આહારે વ્યવહારે ચ ત્યક્તલજ્જસ્સુખી ભવેત્॥**

[ધનધાન્ય ભેગા કરવામાં, વિદ્યાપ્રાપ્તિમાં, જમવામાં અને વ્યાવહારિક બાબતોમાં જે માણસ ખોટી શરમ છોડી દે તે સુખી થાય.]

૧૮૯.

ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ।

[જે ધર્મનું રક્ષણ કરે છે તેનું ધર્મ રક્ષણ કરે છે.]

૧૯૦.

ધિક્ તસ્ય જન્મ યો લોકે પિત્રા વિજ્ઞાયતે નરઃ।

[જે માણસ પોતાના કાર્યના લીધે નહિ પણ પિતાના નામને લીધે જાણીતો બને છે તેનો જન્મ નિષ્ફળ ગયેલો લેખાય.]

૧૯૧.

धैर्यं यस्य पिता क्षमा च जननी शान्तिश्चिरं गेहिनी
सत्यं सूनुरयं दया च भगिनी भ्राता मनःसंयमः
शैय्या भूमितलं दिशाः अपि वसनं ज्ञानामृतं भोजनं
एते यस्य कुटुम्बिनः वद सखे कस्मात् भयं योगिनः

[ધૈર્ય જેનો પિતા છે, ક્ષમા માતા છે, ચિર શાંતિ પત્નિ છે, સત્ય સંતાન છે, દયા બહેન છે, મનનો સંયમ ભાઈ છે, ભોંય પથારી છે, દિશાઓ વસ્ત્ર છે, જ્ઞાનરૂપી અમૃતનું ભોજન છે; આવાં કુટુંબીજનો જેને હોય તેવા યોગીને ભય કોનો લાગે?]

ન

૧૯૨.

न अभिषेको न संस्कारः सिंहस्य क्रियते वने।
विक्रमार्जितसत्त्वस्य स्वयमेव मृगेन्द्रता॥

[કવિ માઘનું આ કથન છે. વનમાં સિંહનો કોઈ વિધિપૂર્વક રાજ્યાભિષેક કરતું નથી. સિંહ સ્વપરાક્રમ વડે જ પોતાને મૃગેન્દ્ર તરીકે પૂરવાર કરે છે.]

૧૯૩.

न कश्चित् कस्यचित् मित्रं न कश्चित् कस्यचित् रिपुः।
कारणेनैव जायन्ते मित्राणि रिपवोऽपि वा॥

[અમસ્તા અમસ્તા કોઈ કોઈના મિત્ર કે શત્રુ થઈ જતાં નથી. જ્યારે કોઈ કારણ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે જ મિત્ર કે શત્રુનો ઉદ્ભવ થાય છે.]

૧૯૪.

न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्योऽपि कपीश्वर।
कालः कालयते सर्वान्सर्वः कालेन बध्यते॥

[કાળને માટે કોઈ પ્રિય કે અપ્રિય નથી. કાળ બધાને ખાઈ જાય છે. બધા લોકો કાળના બંધનમાં બંધાયેલા છે.]

૧૯૫.

न गृहं गृहमित्याहुः गृहिणी गृहमुच्यते।
गृहं तु गृहिणीहिनमरण्यसदृशं भवेत्॥

[હિતોપદેશનું આ કથન છે. સ્થુળ પદાર્થથી બનેલા ઘરને ઘર ન કહેવાય. ગૃહિણી જ ઘર કહેવાય. ગૃહિણી વિનાનું ઘર જંગલ બની જાય છે.]

૧૯૬.

न च विद्यासमो बन्धुः न च व्याधिसमो रिपुः।
न चापत्यसमो स्नेहः न च धर्मो दयापरः॥

[વિદ્યા સમાન કોઈ બંધુ નથી. ચિંતા જેવો કોઈ દુશ્મન નથી. સંતાનપ્રેમ સમો કોઈ સ્નેહ નથી. દયાથી ઊંચો કોઈ ધર્મ નથી.]

૧૯૭.

न चोरहार्यं न च राजहार्यं न भ्रातृभाज्यं न च भारकारी।
व्यये कृते वर्धत एव नित्यं विद्याधनं सर्वधनप्रधानम्॥

[બધા પ્રકારના ધનમાં વિદ્યારૂપી ધન સૌથી ચડે કેમકે ચોર તેની ચોરી કરી શકતા નથી, રાજા તે છીનવી શકતો નથી, ભાઈઓ તેમાંથી પોતાનો ભાઈભાગ પડાવી શકતા નથી, તે બોજરૂપ બનતું નથી, તે વાપરવાથી તે વધે છે અને તેનો કદી નાશ થતો નથી.]

૧૯૮.

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति।
हविषा कृष्णमत्रमेव भुय एवाभिवर्धते॥

[મનુસ્મૃતિમાં કહેવાયેલો આ મૂળ શ્લોક મહાભારત અને શ્રીમદ્ ભાગવદ્ બન્નેમાં ફરીથી કહેવાયો છે. આપણી ઇચ્છાઓને આપણે સંતોષીએ તો તેથી ઇચ્છા શાંત પડી જતી થતી નથી. યજ્ઞની અંદર આહુતિ હોમવાથી અગ્નિનું જોર વધે છે, ઘટતું નથી.]

૧૯૯.

ન જાયતે પ્રિયતે વા કદાચિન્ નાયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ।

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે॥

[ભગવદ્ ગીતામાં ભગવાને આપેલો બોધઃ આ આત્મા કોઈ પણ કાળમાં ન જન્મ લે છે ન મરણ પામે છે. ન તો તેનો ઉદ્ભવ કે ફરી ઉદ્ભવ થાય છે. તે નિત્ય છે, શાશ્વત છે, પુરાતન છે. દેહ હણાઈ જાય છે. આત્મા હણાતો નથી.]

૨૦૦.

ન તુ અહં કામયે રાજ્યં ન સ્વર્ગં ન પુનર્ભવમ્।

કામયે દુઃખતપ્તાનાં પ્રાણિનામ્ આર્તિનાશનમ્॥

[ભાગવત પુરાણમાં રાજા રન્તિદેવ આ શ્લોક કહે છે અને મહાભારતના દ્રોણપર્વમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ છે. નથી ઇચ્છા મને રાજ્યની, નથી સ્વર્ગની કે નથી નવો જન્મ ધારણ કરવાની. મારી ઇચ્છા આ જગતના પ્રત્યેક દુઃખી-પીડિત પ્રાણીના દુઃખદર્દ દૂર કરવાની છે.]

૨૦૧.

ન દેવા દણ્ડમાદાય રક્ષન્તિ પશુપાલવત્।

યં તુ રક્ષિતુમિચ્છન્તિ બુદ્ધ્યા સંવિભજન્તિ તમ્॥

[ભરવાડને બેરનું રક્ષણ કરવું હોય તો તે હાથમાં લાકડી લઈ બેરને બચાવતા હોય છે. ભગવાન તમને બેરની કક્ષામાં મૂકતો નથી. એટલે જ્યારે તેને તમારું રક્ષણ કરવું હોય ત્યારે તે હાથમાં લાકડી લઈ બચાવવા આવતો નથી. એ તમને સદ્બુદ્ધિ આપે છે.]

૨૦૨.

ન ધૈર્યેણ વિના લક્ષ્મીર્ન શૌર્યેણ વિના જયઃ।

ન જ્ઞાનેન વિના મોક્ષો ન દાનેન વિના યશઃ॥

[ધીરજ ધર્યા વિના લક્ષ્મી ન મળે. શૂરવીરતા દાખવ્યા વિના જીત ન મળે. જ્ઞાન વિના મોક્ષ ન મળે. દાન કર્યા વિના જશ ન મળે.]

૨૦૩.

**न भूतपूर्वं न कदापि वार्ता हेमनः कुरङ्गो न कदापि दृष्टः।
तथापि तृष्णा रघुनन्दनस्य विनाशकाले विपरीतबुद्धिः॥**

[સોનાના હરણની વાત ન તો કદી કોઈએ સાંભળી હતી ન તો સોનાનું હરણ કોઈએ સગી આંખે જોયું હતું છતાં ભગવાન રામ જેવા પણ એ કાલ્પનિક હરણ પાછળ દોડ્યા. ખરેખર જ્યારે દુઃખના દહાડા આવવાના હોય તે વખતે આપણી બુદ્ધિ બહેર મારી જાય છે.]

૨૦૪.

न भूतो न भविष्यति।

[અશક્ય ઘટના જે કદી થઈ નથી અને ભવિષ્યમાં થશે નહિ.]

૨૦૫.

**न मुक्तासु न हीरेषु तत् तेजः खलु राजते।
शिल्पिनः श्रमतप्तस्य स्वेदाम्बुकणिकासु यत्॥**

[મહેનત-મજૂરી કરતાં એક કારીગરના પરસેવાના ટીપામાં જે ચમક હોય છે તેટલું તેજ હીરા કે મોતીમાં કદી હોતું નથી.]

૨૦૬.

**न राज्यम् न च राजाः असीत् न दण्डयो न च दाण्डिकः ।
धर्मोणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्ति स्मः परस्परम् ॥**

[કાર્લ માર્ક્સે સામ્યવાદના સિદ્ધાંતો ઘડતી વખતે સામ્યવાદમાં છેવટના તબક્કે રાજ્યની તમામ સત્તા વિલીન થઈ જશે એવી જે કલ્પના ઘડી તેના પ્રેરણાદાતા હતા રશિયાના પ્રિન્સ કોપોટકીનના રાજ્યવિહીન સમાજરચનાના મૂળભૂત વિચારો. પણ પ્રિન્સ કોપોટકીન કહે તે પહેલા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અનેક સદીઓ અગાઉ એ જ વાત વર્ણવાઈ ચૂકી છે. મહાભારતના શાંતિ પર્વના આ શ્લોકમાં બ્રાણશૈયા પર સૂતેલા ભીષ્મ પિતામહ યુધિષ્ઠિરને ઉપદેશ આપતાં કહે છે કે ન કોઈ રાજ્ય હોવું જોઈએ કે ન કોઈ રાજા. ન કોઈ દંડ કે સજા કરનાર હોવું જોઈએ કે ન કોઈ દંડ કે સજા ભોગવનાર. ધર્મ (એટલે કે પોતાના કર્તવ્યના પાલન) વડે સર્વ પ્રજાએ એક બીજાનું રક્ષણ કરવું ઘટે છે.]

૨૦૭.

न हि कल्याणकृत्कश्चिद्गतिं तात गच्छति।

[ભગવદ્ ગીતામાં ભગવાનનો ઉપદેશ: બીજાના કલ્યાણનું કામ કરનારાની કોઈ દિવસ અવદશા થતી નથી.]

૨૦૮.

न हि कश्चिद् आचारः सर्वहितः संप्रवर्तते।

[જગતમાં એવો કોઈ સમાજ નિયમ હજુ સુધી ઘડાયો નથી કે જેનાથી બધાને એક સરખો ફાયદો થાય. સામાજિક વ્યવહારના તમામ નિયમો એવા હોય છે કે જેનાથી કોઈને થોડો ફાયદો થાય કે કોઈને વધુ ફાયદો થાય.]

૨૦૯.

न हि कस्य प्रियः को वा विप्रियो वा जगत् त्रये।

काले कार्यवाशात् सर्वे भवन्त्य् एवाप्रियाः प्रियाः॥

[ત્રણે જગતમાં કોઈ કોઈનું વહાલું નથી કે નથી કોઈ કોઈનું દવલું. સમય અને સંયોગો અનુસાર સર્વે એક બીજાને ગમતા કે અણગમતા થાય છે.]

૨૧૦.

न हि ज्ञानेन सदृशम् पवित्रमिह विद्यते।

तत्स्वयं योगसंसिद्धिः कालेनात्मनि विन्दति॥

[આ સંસારમાં જ્ઞાન જેટલી પવિત્ર ચીજ બીજી કોઈ નથી. કર્મયોગ વડે સંસિદ્ધિ મેળવ્યા પછી સમયના વીતવા સાથે તે આત્મામાં સ્વયં પ્રગટ થાય છે.]

૨૧૧.

नमन्ति फलिनो वृक्षा नमन्ति गुणिनो जनाः।

शुष्ककाष्ठश्च मूर्खश्च न नमन्ति कदाचन॥

[ફળ આવવાથી વૃક્ષો નીચા નમે છે. ગુણો પ્રાપ્ત થતાં માણસો બીજાને નમન કરતાં થાય છે. માત્ર સૂકા લાકડાં અને મૂર્ખ માણસો જ બીજાને નમન કરતાં નથી.]

૨૧૨.

નરપતિહિતકર્તા દ્વેષ્યતાં યાતિ લોકે।
જનપદહિતકર્તા ત્યજ્યતે પાર્થિવેના।
ઇતિ મહતિ વિરોધે વિદ્યમાને સમાને।
નૃપતિજનપદાનાં દુર્લભઃ કાર્યકર્તા।।

[રાજાનુ હિત કરનારાએ સામાન્ય પ્રજાનો રોષ વહેરી લેવો પડે છે. સામાન્ય પ્રજાનું હિત કરવા જનારને રાજા રજા આપી રવાના કરી દે છે. આમ બન્ને પ્રકારના વિરોધનો સામનો કરીને રાજા તથા પ્રજા બન્નેનું હિત કરી શકે તેવા (એટલે કે ભાવનગરના દિવાન શ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણી જેવા) અમલદાર મળવા દુર્લભ છે.]

૨૧૩.

નરસ્ય આભરણં રૂપં રૂપસ્ય આભરણં ગુણઃ।
ગુણસ્ય આભરણં જ્ઞાનં જ્ઞાનસ્ય આભરણં ક્ષમા।।

[રૂપ વડે માણસ શોભે છે. સદગુણ હોય તો રૂપ શોભે છે, જ્ઞાન મળે ત્યારે ગુણ શોભે છે અને ક્ષમાશીલતા આવે ત્યારે જ્ઞાન શોભે છે.]

૨૧૪.

નરો વા કુંજરો વા।

[સત્યવક્તા યુધિષ્ઠિર દ્વારા બોલાયેલું પહેલું અને છેલ્લું અર્ધસત્ય. કોણ મરાયું એવા દ્રોણાચાર્યના પ્રશ્નના જવાબમાં તેઓ કહે છે: અશ્વસ્થામા મરાયો. કદાચ માનવી કદાચ હાથી. આના પરથી કોઈ પણ અસ્પષ્ટ વાત નરો વા કુંજરો વા તરીકે ઓળખાય છે.]

૨૧૫.

નષ્ટં દ્રવ્યં લભ્યતે કષ્ટસાધ્યમ્ , નષ્ટા વિદ્યા લભ્યતેઽભ્યાસયુક્તા |
નષ્ટારોગ્યં સૂપચારૈઃ સુસાધ્યમ્ નષ્ટા વેલા યા ગતા સા ગતૈવ ।।

[ગુમાવી દીધેલી સંપત્તિ આકરી મહેનત વડે પાછી મેળવી શકાય છે. ભૂલાઈ ગયેલી વિદ્યા ખૂબ અભ્યાસ કરીને ફરી મેળવી શકાય છે. બગડેલા આરોગ્યને સારો ઉપચાર કરીને સુધારી શકાય છે. પણ વેડફી નાખેલો સમય એક વખત જાય છે તો કાયમ માટે જાય છે. તે કદી પાછો મેળવી શકાતો નથી.]

૨૧૬.

નાક્ષરં મંત્રરહીતં નમૂલંનૌષધિમ્।

અયોગ્ય પુરૂષં નાસ્તિ યોજકસ્તત્રદુર્લભઃ॥

[એવો કોઈ અક્ષર નથી કે જેમાં મંત્રશક્તિ ન હોય, વનસ્પતિનું એવું કોઈ મૂળીયું નથી કે જેમાં ઔષધશક્તિ ન હોય, એવો કોઈ માણસ નથી કે જે કોઈ કામનો ન હોય. પણ આ બધાનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકે તેવા માણસ મળવા દુર્લભ છે.]

૨૧૭.

નાસ્તિ ભાર્યાસમં કિઞ્ચિન્નરસ્યાર્તસ્ય ભેષજમ્॥

[દુઃખી અને પીડિત પતિ માટે પત્નીથી વધુ સારું ઔષધ બીજું કોઈ નથી!]

૨૧૮.

નાસ્તિ વિદ્યા સમં ચક્ષૂ નાસ્તિ સત્ય સમં તપઃ।

નાસ્તિ રાગ સમં દુઃખમ્ નાસ્તિ ત્યાગ સમં સુખમ્॥

[જ્ઞાન જેવા ચક્ષુ નથી, સત્ય સમાન કોઈ તપ નથી. મોહમાયા જેવું કોઈ દુઃખ નથી. ત્યાગ સમાન કોઈ સુખ નથી.]

૨૧૯.

નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો ન મેધયા ન બહુના શ્રુતેના

યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યઃ તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તનૂં સ્વામ્ ॥

[કઠોપનિષદ ૧-૨-૨૩ આત્મસિદ્ધિ એટલે કે આત્મજ્ઞાન કેવી રીતે મળે? પ્રવચનો સાંભળવાથી? બુદ્ધિના પેચ લડાવવાથી? અનેક વિદ્વાનો, સાધુ, સંતો પાસેથી બોધ મેળવવાથી? ના. કોઈ કોઈને આત્મજ્ઞાન આપી શકતું નથી. આત્મા જ અરજી કરનારો છે અને આત્મા જ અરજી સ્વીકારનારો છે. જેનો આત્મા પોતાની અરજ સ્વીકારે ત્યાં આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે.]

૨૨૦.

નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા યદિ વા સ્તુવન્તુ
લક્ષ્મીઃ સ્થિરા ભવતુ ગચ્છતુ વા યથેષ્ટમ્।
અદૈવ વા મરણમસ્તુ યુગાન્તરે વા
ન્યાય્યાત્પથઃ પ્રવિચલન્તિ પદં ન ધીરાઃ॥

[નિષ્ણાત માણસો નિંદા કરે કે વખાણ કરે, ધન-સંપત્તિ ટકે કે ચાલી જાય, મરણ હમણાં આવે કે પછી પણ ધૈર્યવાન માણસો ન્યાયના પંથથી વિચલિત થતા નથી -ભર્તૃહરિકૃત નીતિશતક.]

૨૨૧.

નિર્ધનસ્ય કુતઃ સુખમ્।

[નિર્ધન માણસને સુખ ક્યાંથી હોય?]

૨૨૨.

નિર્વિષેણાપિ સર્પેણ કર્તવ્યા મહતિ ફણા।
વિષમસ્તુ ન ચાપ્યસ્તુ ફટાટોપો ભયંકરઃ॥

[પંચતંત્રનો આ બોધ છે: બિનઝેરી સાપે પણ સ્વરક્ષણ માટે મોટી ફેણ ફેલાવી રાખવી જોઈએ. સાપ ઝેરી હોય કે બિનઝેરી પણ ફેણનો ડર લોકોને લાગતો જ હોય છે.]

૨૨૩.

નેતિ નેતિ।

[આપણી ઉપનિષદોનો મત એવો છે કે ઈશ્વર શું છે, કેવો છે એ જાણવું લગભગ અશક્ય છે કેમકે માનવબુદ્ધિ, સમજણશક્તિ ત્યાં સુધી પહોંચી શકતી નથી. તેના બદલે ઈશ્વર શું નથી એ પ્રમાણમાં સરળતાથી કહી શકાય એટલે 'આ નહિ, આ નહિ' એવા નકારાત્મક વચનો વડે તેના સુધી પહોંચવાની કોશિશ કરવાનો માર્ગ બહેતર છે..]

૨૨૪.

નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ।

ન ચૈનં ક્લેદયન્ત્યાપો ન શોષયતિ મારુતઃ॥

[શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતોનો ખૂબ લોકપ્રિય શ્લોકઃ આત્માને શસ્ત્ર કાપી શકતા નથી. અગ્નિ બાળી શકતો નથી. જળ ઓગાળી શકતું નથી અને પવન સૂકવી શકતો નથી..]

૨૨૫.

પદે પદે ચ રત્નાનિ યોજને રસકૂપિકા |

ભાગ્યહીના ન પશ્યન્તિ બહુરત્ના વસુંધરા ॥

[કુદરતે ડગલે ને પગલે રત્નોના ઢગલાં કર્યાં છે, થોડા થોડા અંતરે રસના ઝરણા વહાવ્યા છે. પણ જેમના નસીબમાં આ સમૃદ્ધિ લખાઈ નથી તેમને આ બહુરત્ના વસુંધરા દેખાતી જ નથી.]

૨૨૬.

પરસ્ય પીડ્યા લબ્ધં ધર્મસ્યોલ્લંઘનેન ચા

આત્માવમાનસંપ્રાપ્તં ન ધનં તત્ સુખાય વૈ॥

[બીજાને પીડા આપીને, સ્વધર્મનું ઉલ્લંઘન કરીને કે પોતાનું અપમાન સહન કરીને મેળવેલું ધન સુખ આપી શકતું નથી.]

૨૨૭.

પરોપકારાય ફલન્તિ વૃક્ષાઃ પરોપકારાય વહન્તિ નદ્યઃ |

પરોપકારાય દુહન્તિ ગાવઃ પરોપકારાર્થમિદમ્ શરીરમ્ ॥

[પરોપકાર માટે વૃક્ષ ફળ આપે છે. પરોપકાર માટે નદી પાણી વહાવે છે. પરોપકાર માટે ગાય દૂધ આપે છે. આપણું શરીર પરોપકાર માટે જ બનેલું છે.]

૨૨૮.

પરોપદેશવેલાયાં શિષ્ટાઃ સર્વે ભવન્તિ વૈ

વિસ્મરન્તીહ શિષ્ટત્વં સ્વકાર્યે સમુપસ્થિતે ॥

[અન્યને ઉપદેશ આપતી વખતે નિયમપાલનની મોટી મોટી વાતો બધા કરે છે પણ એ નિયમપાલનની વાત જ્યાં પોતાના સ્વાર્થની વાત આવે ત્યાં હવામાં ઊડી જાય છે.]

૨૨૯.

પરોપદેશે પાંડિત્યં સર્વેષાં સુકરં નૃણામ્।

ધર્મે સ્વીયમનુષ્ઠાનં કસ્યચિત્ સુમહાત્મનઃ॥

[બીજાને ઉપદેશ દેવા માટે પોતાના ડહાપણનો ભંડાર ખોલવો એ બહુ સહેલી વાત છે. પરંતુ તે ઉપદેશ પર જાતે આચરણ કરી બતાવવું એ તો કોઈ મહાત્મા જ કરી શકે.]

૨૩૦.

પરોડપિ હિતવાન્ બન્ધુઃ બન્ધુરપિ અહિતઃ પરઃ।

અહિતો દેહજો વ્યાધિઃ હિતમ્ આરણ્યમૌષધમ્॥

[હિતોપદેશનો શ્લોક છે. પારકો માણસ આપણું હિત કરે તો તેને સગા ભાઈ જેવો ગણવો. સગો ભાઈ આપણું અહિત કરે તો પારકા જેવો ગણવો. આપણા દેહમાં રહેતો રોગ આપણો હોવા છતાં અહિત કરે છે. દૂર જંગલમાં રહેતું ઔષધ આપણું હિત કરે છે.]

૨૩૧.

પાતું ન પ્રથમં વ્યવસ્યતિ જલં યુષ્માસ્વપીતેષુ યા

નાદત્તે પ્રિયમણ્ડનાપિ ભવતાં સ્નેહેન યા પલ્લવમ્।

આદ્યે વઃ કુસુમપ્રસૂતિસમયે યસ્યા ભવત્યુત્સવઃ

સેયં યાતિ શકુંતલા પતિગૃહં સર્વૈરનુજ્ઞાયતામ્॥

(અભિજ્ઞાન શકુંતલમ્ - અંક ચોથો)

[કદી ન ચાખ્યું જળનું ટીપું પૂર્ણ તૃપ્ત કર્યા વિના તમને

ગમતું છતાં ચૂંટતી ન કદી પર્ણ તવ કોમળ શાખેથી

ડાળે એક નવું ફૂલ બેસે તો ઉત્સવ સમ હર્ષ જેના હેઠે

આપો અનુજ્ઞા, હે વૃક્ષો, એ શકુંતલાને પતિગૃહે જવાની]

૨૩૨.

પાત્રાપાત્રવિવેકઃ અસ્તિ ધેનુપન્નગયોઃ ઇવા

તૃણાત્ સંજાયતે ક્ષીરં ક્ષીરાત્ સંજાયતે વિષમ્॥

[સુપાત્ર-કુપાત્રની આખી વાત સમજવા જેવી છે. ગાય અને સાપનો દાખલો લઈએ. એક સુપાત્ર પ્રાણી ઘાસમાંથી દૂધ બનાવે છે તો બીજું કુપાત્ર પ્રાણી એ દૂધમાંથી ઝેર બનાવે છે.]

૨૩૩.

પાપં પ્રજ્ઞા નાશયતિ ક્રિયમાણં પુનઃ પુનઃ

નષ્ટપ્રજ્ઞ પાપમેવ નિત્યમારભતે નરઃ।

પુણ્યમં પ્રજ્ઞા વર્ધયતિ ક્રિયમાણ પુનઃ પુનઃ

વૃદ્ધપ્રજ્ઞઃ પુણ્યમેવ નિત્યમારભતે નરઃ॥

[ખોટાં કામ ફરી ફરી કરવાથી બુદ્ધિ નાશ પામે છે. જેની બુદ્ધિ નાશ પામે તે માણસ કાયમ ખોટાં કામ કરતો રહે છે. સાચાં કામ ફરી ફરી કરવાથી બુદ્ધિમાં વધારો થાય છે. જેની બુદ્ધિ વધે તે માણસ કાયમ માટે સાચાં કામ કરતો રહે છે.]

૨૩૪.

પિણ્ડે પિણ્ડે મતિર્ભિન્ના કુણ્ડે કુણ્ડે નવં પયઃ।

જાતૌ જાતૌ નવાચારાઃ નવા વાણી મુખે મુખે॥

[દરેક માણસ પોતાની રીતે વિચારે છે. દરેક કુંડમાં અલગ અલગ પ્રકારનું પાણી હોય છે. દરેક જાતિના લોકોના રિવાજ જુદા હોય છે. દરેક માનવીના મોઢામાંથી વાણી પણ અવનવી સાંભળવા મળે છે.]

૨૩૫.

પિબન્તિ નદ્યઃ સ્વયમ્ એવ ન અમ્ભઃ।

સ્વયં ન ખાદન્તિ ફલોના વૃક્ષાઃ॥

ન અદન્તિ સસ્યં યલુ વારિવાહા।

પરોપકારાય સતાં વિભૂતયઃ॥

[નદી પોતાનું પાણી પીતી નથી. વૃક્ષ પોતાના ફળ ખાતા નથી. ખેતરમાં થયેલા પાકના ઢગલા અનાજ ખાઈ જતા નથી. સંત માણસોની સિદ્ધિ-સંપત્તિ પરોપકાર માટે જ હોય છે.]

૨૩૬.

પુણ્યસ્ય ફલમિચ્છન્તિ પુણ્યં નેચ્છન્તિ માનવાઃ।

ન પાપફલમિચ્છન્તિ પાપં કુર્વતિ યત્નતઃ॥

[માણસોને પુણ્યનું ફળ જોઈએ છે પણ કોઈ પુણ્યકાર્ય કરવાની ઈચ્છા થતી નથી. વળી તેમને પાપનું જે ફળ મળે તે જોઈતું નથી. હા, પાપ કામ માટે જરૂરી બધી મહેનત કરે છે!]

૨૩૭.

પુરા કવીનાં ગણના પ્રસન્નો કનિષ્ઠિકાધિતિષ્ઠિત કાલિદાસઃ।

અદ્યાપિ તત્તુલ્ય કવેરાભાવાત્ અનામિકા સાર્થવતી બભૂવા।

[અગાઉ જ્યારે કવિ કેટલા તેની ગણતરી થતી ત્યારે સૌ પહેલું કાલિદાસનું નામ સૌથી નાની આગળી પર લેવાતું હતું પણ પછી બીજી આંગળી આગળ ગણતરી અટકી જતી હતી. હજુ સુધી કોઈ કવિ કાલિદાસની કક્ષાનો ન જણાયો નથી તેથી એ આંગળીનું ‘અનામિકા’ નામ સાર્થક બની ગયું છે.]

૨૩૮.

પુરાણમિત્યેવ ન સાધુ સર્વં ન ચાપિ કાવ્યં નવમિત્યવદ્યમ્।

સન્તઃ પરીક્ષ્યાન્યતરદ્વજન્તે મૂઢઃ પરપ્રત્યયનેયબુદ્ધિઃ॥

[કાલિદાસ કૃત માલવિકાગ્નિમિત્રમૂનો આ શ્લોક છે. જે જુનું છે તે બધું સારું જ છે એવું માની ન લેવાય. એ જ રીતે કવિતા નવી હોય એટલે સારી ન હોય એવું માની ન લેવું. ડાહ્યા માણસો બરાબર ચકાસણી કર્યા પછી જ નિર્ણય પર આવે છે પણ મૂઢ માણસો બીજાની બુદ્ધિથી દોરવાય છે.]

૨૩૯.

પુસ્તકસ્થા તુ યા વિદ્યા પરહસ્તગતં ધનં।

કાર્યકાલે સમુત્પન્ને ન સા વિદ્યા ન તદ્વનમ્॥

[ચોપડીમાં રહેલી વિદ્યા અને પારકાના હાથમાં રહેલું આપણું ધન જ્યારે ખરી જરૂર પડે ત્યારે કંઈ કામમાં ન આવે એટલે તે હોય કે ન હોય બન્ને સરખું જ છે.]

૨૪૦.

પૃથ્વીવ્યાં ત્રીણિ રત્નાનિ જલમ્ અન્નમ્ સુભાષિતમ્

મૂઢૈઃ પાષાણખણ્ડેષુ રત્નસંજ્ઞા પ્રદીયતે॥

[પૃથ્વી પર ત્રણ રત્ન છે: જળ, અન્ન અને સુભાષિત. પણ મૂઢ માણસો પથ્થરના ટૂકડાંને રત્નનું નામ આપે છે.]

૨૪૧.

પ્રથમગ્રાસે મક્ષિકાપાતઃ।

[પહેલા કોળીયે જ માખી આવી!]]

૨૪૨.

પ્રથમવયસિ પીતં તોયમલ્પમ્ સ્મરન્તઃ શિરસિ

નિહીતભારાઃ નારીકેલા નરાણામ્ દદતિ।

જલમનલ્પાત સ્વાદમાજિવીતાન્તમ્

નહી કૃતમુપકારં સાધવો વિસ્મરન્તિ॥

[નાળિયેરનું ઝાડ પોતાને અગાઉ પીવા મળેલું થોડું પાણી યાદ રાખે છે અને તેને સ્વાદિષ્ટ બનાવી શિર પર ધારણ કરે છે. સજ્જન માણસો પોતા પર કોઈએ કરેલો ઉપકાર કદી ભૂલી જતાં નથી.]

૨૪૩.

પ્રથમે નાર્જિતા વિદ્યા દ્વિતીયે નાર્જિતં ધનં।

તૃતીયે નાર્જિતં પુણ્યં ચતુર્થે કિં કરિષ્યતિ॥

[જીવનમાં વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં ભણ્યા નહિ. ગૃહસ્થાશ્રમનો સમય આવ્યો ત્યારે કમાયા નહિ, વાનપ્રસ્થાશ્રમના સમયે સમાજસેવા ન કરી તો ચોથા સંન્યસ્તાશ્રમમાં પહોંચશો ત્યારે કઈ વસ્તુનો ત્યાગ કરશો? ત્યાગ ક્યારે કરી શકાય? કેંક મેળવ્યું હોય ત્યારે!]

૨૪૪.

प्रारभ्यते न खलु विघ्न भयेन नीचैः

प्रारभ्य विघ्न विहता विरमन्ति मध्याः।

विघ्नैः पुनः पुनर् अपि प्रतिहन्यमानाः

प्रारब्धम् उत्तम जना न परित्यजन्ति॥

[આ કામ કરવામાં મુશ્કેલી આવશે એવા ડરથી તુરુછ માણસો કામ શરૂ જ કરતા નથી. મધ્યમ કક્ષાના માણસો કામ તો શરૂ કરે છે પણ મુશ્કેલી આવે તો અધવચ્ચેથી છોડી દે છે. ઉત્તમ માણસો કામ શરૂ કરે છે અને જેટલી વાર મુશ્કેલી આવે તેટલી વાર તેનો મુકાબલો કરતા રહી તેને પૂરું કર્યા પછી જ છોડે છે.]

૨૪૫.

प्रियवाक्य प्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः।

तस्मात् तदेव वक्तव्यं वचने का दरिद्रता॥

[દરેક જીવને મીઠી વાણી વડે સંતોષ આપી શકાય છે માટે જીભ મીઠી રાખવી. મીઠા શબ્દો વાપરવામાં ગરીબાઈ શા માટે બતાવવી?]

બ

૨૪૬.

बहवो यत्र नेतारः सर्वे पण्डितमानीनः।

सर्वे महत्वं ईच्छन्ति व्रुन्दं तत नश्यति ध्रुवमं॥

[જે સમાજમાં ઘણા બધા નેતા હોય, એ બધા પોતાને પંડિત માનતા હોય અને પોતાને જ મહત્વ મળે તેવો આગ્રહ રાખે તો તે સમાજનો ચોક્કસ નાશ થાય છે.]

૨૪૭.

बहुजनहिताय बहुजनसुखाय।

[આ લોકશાહી આદર્શ આપણે ત્યાં સદીઓથી પ્રચલિત છે. જે કામ વધુમાં વધુ માણસોના હિતમાં હોય અને વધુમાં વધુ માણસોને સુખ આપી શકે તે કામ ઉત્તમ કાર્ય કહેવાય.]

૨૪૮.

बुद्धिर्यस्य बलं तस्य।

[જેની બુદ્ધિ તેનું બળ]

૨૪૯.

ब्राह्मणः समदक् शान्तो दीनानां समपेक्षकः।

स्त्रवते ब्रह्म तस्यापि भिन्नभाण्डात् पयो यथा॥

[બધા પ્રત્યે સમદષ્ટિ રાખનાર અને રાગાદિથી મૂક્ત થઈ શાંત મનનો થયેલો બ્રાહ્મણ જો દીનહીનજનો - અર્કિંચન લોકોની ઉપેક્ષા કરે તો તેનું બધું બ્રહ્મજ્ઞાન ફૂટેલા ઘડાના પાણી જેમ વહી જાય છે -શ્રીમદ્ ભાગવદ્ ૪-૧૪-૪૧]

ભ

૨૫૦.

भज गोविन्दं भज गोविन्दम् गोविन्दं भज मूढमते।

सम्प्राप्ते सन्निहिते काले न हि न हि रक्षति डुकृञ् करणे॥

[શંકરાચાર્યનો આ બોધ છે. ગોવિન્દને ભજ, ગોવિન્દને ભજ, હે મૂઢ માણસ, અંતિમકાળે તેના સિવાય અન્ય કોઈ તારું રક્ષણ નહિ કરી શકે.]

૨૫૧.

भद्रं भद्रं कृतं मौनं कोकिलैः जलदागमे।

वक्तारो दुर्दरा यत्र तत्र मौनं हि शोभते॥

[વર્ષા ઋતુમાં વાદળાના આગમાન સાથે કોયલો ચૂપ થઈ જાય છે તે સારું છે કેમકે જ્યારે દેડકાઓ પ્રવચન આપવા લાગે ત્યારે મૌન રહેવું જ શોભે.]

૨૫૨.

भाषासु मधुरा मुख्या दिव्या गीर्वाणभारती।

तस्मात् हि मधुरं काव्यं तस्मात् अपि सुभाषितम्॥

[ભારતની બધી ભાષાઓમાં સૌથી મુખ્ય, મધુર અને દિવ્ય ભાષા સંસ્કૃત છે. આ ભાષામાં પણ સૌથી મધુર તેના કાવ્યો છે અને તે કાવ્યોમાં પણ સૌથી મધુર તેના સુભાષિતો છે.]

૨૫૩.

भिन्नरुचिर्हि लोकाः।

[૨૬વુંશ કાવ્યમાં કવિ કાલિદાસ કહે છે કે લોકો જુદી જુદી રુચિવાળા હોય છે. દરેક માણસની રુચિ સરખી ન હોય.]

૨૫૪.

भुक्त्वा तृणानि शुष्काणि पीत्वा तोयं जलाशयात्।

दुग्धं यच्छति लोकेभ्यः गावः लोकस्य मातरः॥

[લોકો ગાયને માતા તરીકે કેમ પૂજે છે? કેમકે તે પાદરનું સૂકું ઘાસ ખાઈને અને ગામના તળાવનું પાણી પીને - એટલે કે મફતના ભાવે- દૂધ આપે છે!]

૨૫૫.

भो दारिद्र्य नमस्तुभ्यं सिद्धोऽहं त्वत्प्रसादतः।

पश्याम्यहं जगत्सर्वं न मां पश्यति कश्चन॥

[હે દારિદ્ર, તારો પરચો બહુ ભારી છે. તારા પ્રતાપે હું સિદ્ધ પુરુષ બની ગયો છું. હું આખા જગતને જોઈ શકું છું પણ આખા જગતમાં કોઈને હું દેખાતો નથી. આ કેવો ચમત્કાર છે! ગરીબને જોઈ બધા મોઢું ફેરવીને ચાલ્યા જાય છે !]

૨૫૬.

भोगाः न भुक्त्वा वयमेव भुक्ताः।

तृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः॥

[ભોગ ભોગવાતા નથી, આપણે જ ભોગવાઈ જઈએ છીએ. તૃષ્ણા કદી વૃદ્ધ થતી નથી, આપણે જ વૃદ્ધ થઈ જઈએ છીએ -ભર્તૃહરિકૃત નીતિશતક.]

૨૫૭.

भ्रमन् वनान्ते नवमंजरीषु न षट्पदो गन्धफलीमजिघ्रत्।

सा किं न रम्या स च किं न रन्ता बलीयसी केवलमीश्वरेच्छा॥

[વનમાં ફરી ફરીને નવા તાજા પુષ્પ પર બેસતો ભ્રમર ગંધફલી (વનચંપો?)ને સુંઘતો પણ નથી. શું તે સુંદર નથી ? શું ભ્રમર પુષ્પની શોધમાં નથી ? ખરેખર, ઈશ્વરની ઈચ્છા જ બળવાન છે.]

મુ

૨૫૮.

મણિના વલયં વલયેન મણિઃ મણિના વલયેન વિભાતિ કરઃ |

પયસા કમલં કમલેન પયઃ પયસા કમલેન વિભાતિ સરઃ ||

[મણિથી કંકણ અને કંકણથી મણિ શોભે છે. મણિ અને કંકણથી હાથ શોભે છે. પાણીથી કમળ અને કમળથી પાણી શોભે છે અને પાણી તથા કંકણથી સરોવર શોભે છે.]

૨૫૯.

મધુરેણ સમાપયેત્ |

[કોઈ પણ કાર્યની પૂર્ણાહુતિ મીઠાશથી કરવી જોઈએ.]

૨૬૦.

મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બન્ધમોક્ષયો |

બન્ધાય વિષયાસક્તં મુક્ત્યૈ નિર્વિષયં સ્મૃતમ્ ||

[મનુષ્ય પોતાના મનના કારણે બંધનમાં પડે છે અને એ બંધનમાંથી મુક્તિ પણ મન વડે જ મેળવી શકાય છે. ભોગમાં આપણી આસક્તિ બંધન ઊભા કરે છે. એ આસક્તિને છોડી દેવાથી આપણને મુક્તિ મળે છે.]

૨૬૧.

મનસા ચિન્તિતંકર્મં વચસા ન પ્રકાશયેત્ |

અન્યલક્ષિતકાર્યસ્ય યતઃ સિદ્ધિર્ન જાયતે ||

[ભારતના સૌથી વધુ સફળ રાજનીતિજ્ઞ યાણક્યની આ સોનેરી સલાહ ભારતના રાજકીય નેતાઓ કરતાં અન્ય દેશોના રાજનીતિજ્ઞ વધુ સારી રીતે પાળે છે! યાણક્ય કહે છે કે આપણે શું કરવાના છીએ, આપણી યોજના શું છે તે વિશે બોલ બોલ ન કરાય. જો કોઈ હરીફ દેશને આપણી યોજનાની ખબર પડી જાય તો તે થોડો આપણને સફળ થવા દે?]

૨૬૨.

મન્ત્રે તીર્થે દ્વિજે દેવે દૈવજ્ઞે ભેષજે ગુરૌ।

યાદૃશી ભાવના યસ્ય સિદ્ધિર્ ભવતિ તાદૃશી॥

[ઘણી વસ્તુ એવી હોય છે જેમાં આપણી જેવી ભાવના હોય તેવી સિદ્ધિ મળે. મંત્રનો જાપ કરવામાં, તીર્થમાં જઈ દર્શન કરવામાં, બ્રાહ્મણ પાસે ક્રિયાકર્મ કરાવવામાં, જોશી પાસે જોશ જોવડાવવામાં, ઔષધનું સેવન કરવામાં અને ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન મેળવવામાં આપણી શ્રદ્ધા જેટલી વધુ એટલો વધુ લાભ થાય. આપણને શ્રદ્ધા ન હોય તો આવી બાબતમાં આપણને કોઈ ફાયદો ન થાય.]

૨૬૩.

મર્કટસ્ય સુરાપાનં તસ્ય વૃશ્ચિકદંશનમ્।

તન્મધ્યે ભૂતસંચારો યદ્વા તદ્વા ભવિષ્યતિ॥

[એક તો જાતનું વાંદરું, એમાં દારુ પીધો, પાછો એને વીંછી કરડ્યો અને તે ઉપરથી એને ભૂતના ભડકા પણ દેખાણા. પછી તેના તોફાનમાં બાકી શું રહે?]

૨૬૪.

મહાજનસ્ય સંસર્ગઃ કસ્ય નોન્નતિકારકઃ।

પદ્મપત્રસ્થિતમ્ તોયમ્ ધત્તે મુક્તાફલશ્રિયમ્॥

[ઉત્તમ માણસોના સંસર્ગમાં આવવાથી કોની ઉન્નતિ થતી નથી? પાણીનું સાધારણ ટીપું પણ કમળના પુષ્પ પર બેસે ત્યારે સાચા મોતીની જેમ દીપી ઊઠે છે.]

૨૬૫.

મહાનુભાવસંસર્ગઃ કસ્ય નોન્નતિકારકઃ ।

રથ્યામ્બુ જાન્હવીસંગાત્ ત્રિદશેરપિ વન્દ્યતે ॥

[મોટા માણસો સાથે રહેવાથી કોની પ્રગતિ થાતી નથી? નદી-નાળાનું ગમે તેવું ગંદુ-ગોબરું પાણી જો ગંગામાં ભળી જાય તો તે પવિત્ર થઈ જાય છે!]

૨૬૬.

મા દદ્યાત્ ખલસઙ્ઘેષુ કલ્પનામધુરાગિરઃ।

યથા વાનરહસ્તેષુ કોમલાઃ કુસુમસ્રજઃ॥

[દુષ્ટ માણસને સૌજન્યપૂર્ણ વાણી વડે સમજાવવાનો કોઈ અર્થ નથી. વાંદરાના હાથમાં સુકોમળ પુષ્પનો ગુચ્છ મૂકીએ તો તેથી તેના વર્તનમાં કોઈ ફરક પડે?]

૨૬૭.

મા નિષાદ પ્રતિષ્ઠાં ત્વમગમઃ શાશ્વતીઃ સમાઃ।

યત્ક્રૌઞ્ચમિથુનાદેકમ્ અવધીઃ કામમોહિતમ્॥

[વાલ્મિકી રામાયણનો પ્રથમ શ્લોક. કામમોહિત થયેલા કોંચ પક્ષીની જોડીને ખંડિત કરનારા ઓ શિકારી, શાશ્વત સમય સુધી તને અપયશ મળશે. એવું મનાય છે કે કોંચવધ થતો જોઈ તે સમયે તપ કરી રહેલા વાલ્મિકી ઋષિમાં કવિત્વ જાગ્યું અને તેમાંથી રામાયણ મહાકાવ્ય રચાયું.]

૨૬૮.

માતા શત્રુઃ પિતા વૈરી યેન બાલો ન પાઠિતઃ।

સભામધ્યે ન શોભતે હંસમધ્યે બકો યથા॥

[જે માબાપ પોતાના સંતાનને ભણાવે નહિ તે તેના દુશ્મન છે. જેમ હંસની વચ્ચે બગલું ન શોભે તેમ આવું અભણ સંતાન સમાજમાં શોભતું નથી.]

૨૬૯.

માતા યસ્ય ગૃહે નાસ્તિ ભાર્યાં ચાપ્રિયવાદિની |

અરણ્યં તેન ગન્તવ્ય યથારણ્યં તથા ગૃહમ્ ॥

[જેના ઘરમાં માતા ન હોય અને પત્નિ કર્કષા હોય તેના ઘર અને અરણ્યમાં કોઈ ફરક રહેતો નથી. બહેતર છે કે તેણે ઘર છોડી વનવાસ લઈ લેવો જોઈએ.]

૨૭૦.

मुखं प्रसन्नं विमला च दृष्टिः

कथानुरागो मधुरा च वाणी।

स्नेहोऽधिकः सम्भ्रम दर्शनं च

सदानुरक्तस्य जनस्य चिह्नम्॥

[મુખ પર પ્રસન્નતા લહેરાતી હોય, દ્રષ્ટિમાં વિમળતા હોય, પ્રિયપાત્ર વિશેની વાત સાંભળવી ગમતી હોય, મોઢેથી મધુર શબ્દ નીકળતા હોય, સૌ પર વહાલ વરસાવાઈ જતું હોય, બેધ્યાન થઈ જવાતું હોય, એ બધા પ્રેમમાં અનુરાગી બની ગયાના લક્ષણ છે.]

૨૭૧.

मुखी यत्र न पूज्यते धान्यं यत्र सुसंचितम्।

दंपत्यो कलहः नास्ति तत्र श्रीः स्वयमागतः॥

[જ્યાં મૂર્ખાઓને માન-પાન મળતું નથી, અનાજ અને ખાદ્યપદાર્થ સારી રીતે સાચવીને રાખવામાં આવે છે અને પતિ-પત્ની કંકાસથી દૂર રહે છે ત્યાં સમૃદ્ધિ સામેથી ચાલીને આવે છે.]

૨૭૨.

मूर्खस्य पंच चिह्नानि गर्वो दुर्वचनं तथा।

क्रोधश्च दृधवादश्च परवाक्येष्वनादरः॥

[મૂર્ખ માણસના પાંચ લક્ષણ છે. અભિમાન, અભદ્ર શબ્દોનો ઉપયોગ, ક્રોધ, હું જ સાચો છું એવો દઢ આગ્રહ અને બીજા જે કંઈ કહે તેનો અનાદર કરવો.]

૨૭૩.

मूढः परप्रत्ययमनेय बुद्धिः।

[જે માણસમાં અક્કલ ન હોય તે જ બીજા પર નભવાની વૃત્તિ ધરાવે છે.]

૨૭૪.

मूलोनास्ति कुतोः शाखा।

[પાયા વિનાની વાત. જે ઝાડને મૂળ જ ન હોય તેને ડાળી ક્યાંથી ફૂટે?]

૨૭૫.

મૌનં સ્વીકૃતિલક્ષણમ્ |

[જ્યારે કોઈ વાત પર માણસ કોઈ વિરોધ વ્યક્ત કર્યા વિના મૂંગો રહે ત્યારે તે ઈચ્છાએ કે અનીચ્છાએ હા પાડે છે એવું સામાન્યપણે માનવામાં આવે છે.]

૨૭૬.

મૃગમીનસજ્જનાનાં તૃણજલસંતોષવિહિતવૃત્તીનામ્ |

લુબ્ધકધીવરપિશુનાઃ નિષ્કારણમેવ વૈરિણો જગતિ ||

[હરણ ઘાસ વડે, માછલી પાણી વડે અને સજ્જનો સંતોષ વડે બીજા કોઈને હેરાન કર્યા વિના જીવે છે છતાંય વિના કારણે તેમનો જીવ લેવા માટે અનુક્રમે શિકારી, મચ્છીમારો અને દુર્જનો ભમે છે.]

૨૭૭.

મૃગા મૃગૈઃ સંગમુપવ્રજન્તિ ગાવશ્ચ ગોભિસ્તુરગાસ્તુરંગૈઃ |

મૂર્ખાશ્ચ મૂર્ખૈઃ સુધયઃ સુધીભિઃ સમાનશીલવ્યસનેષુ સખ્યં ||

[હરણ હરણાંની પાછળ દોડે છે, ગાય ગાયની સાથે જાય છે, ઘોડાને ઘોડા ગમે છે. મૂર્ખને મૂર્ખ તથા બુદ્ધિમાનને બુદ્ધિમાન પસંદ પડે છે. જેમની આદત સરખી કે એક જ પ્રકારની હોય તેમની વચ્ચે મૈત્રી સર્જાય છે.]

૫

૨૭૮.

ય સ્વભાવો હિ યસ્યાસ્તે સ નિત્ય દુરતિક્રમ |

શ્વા યદિ ક્રિયતે રાજા તત્કિ નાશ્રાત્યુપાનહમ્ ||

[જેવો જેનો સ્વભાવ તે ટાળ્યો ના ટળે, શ્વાન ચડે સિંહાસન તોય જોડાં ચાવે!]

૨૭૯.

યત્ કર્મ કુર્વતઃ અસ્ય સ્યાત્ પરિતોષઃ અન્તરાત્મનઃ।

તત્ પ્રયત્નેન કુર્વીત વિપરીતં તુ વર્જયેત્॥

[જે કામથી અંતરાત્માને સંતોષ અનુભવે તે કામ મહેનત કરીને જરૂર કરવું. એનાથી વિપરીત એટલે કે જે કામ કરવાથી આપણને અફસોસ થાય તે કામ કરવાથી દૂર રહેવું.]

૨૮૦.

યત્ર નાર્યઃ તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ।

યત્ર ઇતાઃ તુ ન પૂજ્યન્તે સર્વાસ્તત્ર અફલાઃ ક્રિયાઃ॥

[મનુસ્મૃતિનું આ કથન છે જેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્યાં સ્ત્રીઓનું માન-સન્માન જળવાતું હોય ત્યાં દેવતા રાજીના રેડ થઈ રહે છે પણ જ્યાં સ્ત્રીઓને સન્માન ન અપાય ત્યાં કરવામાં આવતાં બધાં ધાર્મિક ક્રિયાકાંડ નિષ્ફળ જાય છે.]

૨૮૧.

યથા યઃ ચન્દનભારવાહી ભારસ્ય વેત્તા ન તુ ચન્દનસ્ય।

એવં હિ શાસ્ત્રાણિ બહૂન્યધીત્ય અર્થેષુ મૂઢાઃ યઃ યઃ વદ્વહન્તિ॥

[ચંદન ઉપાડી લઈ જતો ગધેડો માત્ર બોજ ઉપાડી લઈ જતો હોય છે, ચંદન નહિ કેમકે ચંદન શું છે તેની તેને ખબર જ હોતી નથી તેમ ગોખણપટ્ટી કરી સમજ્યા વિના શાસ્ત્ર ભણી ગયેલા લોકો ગધેડાની માફક માત્ર જ્ઞાનનો બોજ ઉપાડી ફર્યા કરે છે. તેમને જ્ઞાન શું છે તેનું કોઈ ભાન હોતું નથી.]

૨૮૨.

યથા દેશસ્તથા ભાષા યથા રાજા તથા પ્રજા।

યથા ભૂમિસ્તથા તોયં યથા બીજસ્તથાંકુરઃ॥

[જેવો દેશ તેવી ભાષા, જેવો રાજા તેવી પ્રજા. જેવી ભૂમિ તેવું પાણી અને જેવું બીજ તેવો અંકુર.]

૨૮૩.

યથા બીજં વિના ક્ષેત્રમ્ ઉત્તં ભવતિ નિષ્ફલમ્
તથા પુરુષ કારેણ વિના દૈવં ન સિધ્યતિ॥

[નસીબનો ભરોસો રાખી બેસી ન રહેવાય. જેમ ખેતરને સારી રીતે ખેડ્યા વિના બીજ વાવી દઈએ તો તે ઊગતું નથી તેમ આપણા નસીબમાં ભલે કોઈ ચીજ લખેલી હોય તો તે પણ મહેનત કર્યા વિના મળતી નથી. આપણા નસીબમાં જે હોય તે માત્ર બીજસ્વરૂપે હોય છે. તેનું લાલન-પાલન અને ઉછેર કરવો પડે છે. આળસુ માણસ પોતાના નસીબમાં જે લખ્યું હોય તે મેળવી શકતો નથી.]

૨૮૪.

યથા મધુ સમાદત્તે રક્ષન્ પુષ્પાણિ ષટ્પદઃ।
તદ્વદર્થાન્ મનુષ્યેભ્યઃ આદદ્યાત્ અવિહિસયા॥

[જેમ ભ્રમર પુષ્પોની પૂરતી સંભાળ રાખીને હળવેથી તેની પાસેથી મધ ખેંચે છે તેમ પ્રજા પાસેથી તેને ત્રાસ આપ્યા વિના કરવેરા વડે ધન એકઠું કરવું જોઈએ.]

૨૮૫.

યથા શિખ્રા મયૂરાણાં નાગાનાં મણયો યથા।
તદ્ વેદાંગશાસ્ત્રાણાં ગણિતં મૂર્ધ્નિ વર્તતે॥

[જેમ મોરના માથે કલગી શોભે છે અને અને નાગના મસ્તક પર મણિ ઝગમગે છે તેમ વેદાંગશાસ્ત્રમાં ગણિત ટોચના સ્થાને બિરાજે છે.]

૨૮૬.

યથા હિ એકેન ચક્રેણ ન રથસ્ય ગતિર્ભવેત્।
એવં પુરુષકારેણ વિના દૈવં ન સિધ્યતિ॥

[નસીબના માત્ર એક પૈડાંને આધારે જીવનનો રથ ન ચાલે. એની સાથે મહેનતનું બીજું પૈડું જોડાય ત્યારે જ ગાડી આગળ દોડે.]

૨૮૭.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारतः।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।

धर्मसंસ્થાપનાર્થાય સમ્ભવામિ યુગે યુગે॥

[ગીતામાં ભગવાનનું કથન: જ્યારે જ્યારે ધર્મની જ્યોત ઝાંખી પડશે ત્યારે ધર્મના ઉદ્ધાર માટે હું મારું સર્જન કરીશ. સજ્જનોના રક્ષણ માટે અને ખોટા કાર્યો કરનારાના નાશ માટે તથા ધર્મને ફરી સ્થાપિત કરવા માટે હું યુગે યુગે અવતાર ધારણ કરીશ.]

૨૮૮.

यद्यपि चन्दनविटपी विधिना फलकुसुमवर्जितो विहितः।

निजपषैव स परेषां सन्तापमपनयति॥

[ભગવાને ચંદનના ઝાડને ન ફળ આપ્યા છે ન ફૂલ. પણ તોય ચંદનવૃક્ષ પોતાના શરીર વડે બીજાના સંતાપ દૂર કરે છે. પરોપકારના કામમાં પંગુતા ન નડે..]

૨૮૯.

यस्तु सञ्चरते देशान् सेवते यस्तु पण्डितान्।

तस्य विस्तारिता बुद्धिस्तैલबिन्दुरिवाम्भसि॥

[જે માણસ દેશવિદેશનું પર્યટન કરે છે, જ્ઞાની-પંડિતો પાસે જઈ તેની વાત સાંભળે છે તેની બુદ્ધિ પાણી પર પડેલા તેલના ટીપાંની માફક વિસ્તાર પામે છે.]

૨૯૦.

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मनेवानुपश्यति।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते॥

यस्य सर्वाणिभूतान्यात्मैवाभद्विजानतः।

तत्र को मोहः कः शोकः एकत्व मनुपश्यतः ॥

[ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદનું બ્રહ્મજ્ઞાન: જે એવું વિચારી શકે કે આ જગતના સર્વ જીવમાં હું છું અને મારામાં સર્વ જીવ સમાયેલા છે તે અભય પ્રાપ્ત કરે છે. જેમના માટે જગતના સર્વ જીવ પોતાના આત્મા જેવા છે એવા એકત્વદર્શિને મોહ કે શોક સ્પર્શી શકતા નથી..]

૨૯૧.

यस्मिन् देशे न सम्मानो न प्रीतिर्न च बान्धवाः।

न च विद्याऽऽगमः कश्चित् तं देशं परिवर्जयेत्॥

[જે દેશમાં આપણું માન ન જળવાતું હોય, આપણા માટે કોઈને લાગણી ન હોય, કોઈ સગા-સંબંધી હોય અને ન તો કંઈ શીખવા-જાણવા મળતું હોય તે દેશને વહેલી તકે છોડી દેવો જોઈએ.]

૨૯૨.

यस्य चित्तं निर्विषयं हृदयं यस्य शीतलम्।

तस्य मित्रं जगत् सर्वं तस्य मुक्तिः करस्थिता ॥

[આ શંકરાચાર્યનું કથન છે. જેનું ચિત્ત કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સરથી મુક્ત છે અને જેનું હૃદય શીતળ છે એટલે કે કોઈ પણ પ્રકારના ઉકળાટ કે ઉદ્વેગ વિનાનું છે તેના માટે આખું જગત મિત્ર સમાન બને છે અને મોક્ષ તો તેની હાથની મુઠ્ઠીમાં રહે છે.]

૨૯૩.

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम्।

लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति॥

[જે માણસ પાસે પોતાની બુદ્ધિ જ ન હોય તેને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન શું શિખવી શકે? જો માણસ પાસે જોવા માટે આંખ જ ન હોય તો તેમાં અરીસો શું કરી શકે?]

૨૯૪.

यस्य मित्रेण संभाषा यस्य मित्रेण संस्थिति।

मित्रेण सह यः भुंक्ते ततः नास्ति तु पुण्यवान्॥

[જેને મિત્રો સાથે રહેવા મળે, જમવા મળે, ને રસપૂર્ણ વાતો કરવા મળે તેના કરતાં વધુ નસીબદાર કોઈ નથી.]

૨૯૫.

यस्यास्ति वित्तं स वरः कुलीनः

स पण्डितः स श्रुतवान् गुणज्ञः।

स एव वक्ता स च दर्शनीयः

सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते॥

[જે મુરતિયા પાસે ધન હોય તે આપમેળે સારા કુળનો, જ્ઞાની, સુશિક્ષિત અને ગુણોનો જાણકાર બની જાય છે. તે જ સારો વક્તા અને દર્શન કરવા લાયક ગણાય છે. બધા ગુણ સુવર્ણમાં આવી સમાઈ જાય છે -ભર્તૃહરિકૃત નીતિશતક.]

૨૯૬.

यः पठति लिखति पश्यति परिपृच्छति पण्डितान् उपाश्रयति।

तस्य दिवाकरकिरणैः नलिनीदलमिव विस्तारिता बुद्धिः॥

[જે માણસ વાંચે છે, લખે છે, બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરે છે, જાણકારી મેળવવા પૂછ પૂછ કરે છે અને પંડિતો એટલે નિષ્ણાતો પાસેથી શીખે છે તેમની સમજણ શક્તિ સૂરજનું કિરણ પડતાં જેમ કમળ ખીલી ઊઠે તેમ વિસ્તૃત બને છે.]

૨૯૭.

या पाणिग्रहलालिता सुसरला तन्वी सवंशोद्भवा

गौरी स्पर्शसुखावहा गुणवती नित्यं मनोहारिणी।

सा केनापि हता तया विरहितो गन्तुम् न शक्नोम्यहम्

रे भिक्षो तव कामिनी ? न हि न हि प्राणप्रिया यष्टिका !

[હસ્તમેળાપ થયો પછી મેં જેને લાડથી રાખી હતી; જે સીધી-સરળ, પાતળી, સારા વંશની હતી; ગોરી, સુખદ સ્પર્શ આપનારી, ગુણવાન અને નિત્ય સુંદર દેખીતી હતી; તેને કોઈ ઉપાડી ગયું છે. તેના વિના મારાથી બે ડગલા ચલાતું પણ નથી. હે ભિક્ષુક, શું એ તારી પત્ની હતી? ના, ના, એ તો મારી પ્રાણપ્રિય લાકડી હતી!]

૨૯૮.

યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ।

[જ્યાં સુધી ચંદ્ર અને સૂરજ રહે ત્યાં સુધી એટલે કે કાયમ માટે.]

૨૯૯.

યાવત્ જીવેત્ સુખેન જીવેત્ ઋણં કૃત્વા ધૃતં પિબેત્ ।

ભસ્મીભૂતસ્ય દેહસ્ય પુનરાગમનં કુતઃ ॥

[નાસ્તિકતાવાદી ચાર્વાક ઋષિનું વિખ્યાત સૂત્રઃ જ્યાં સુધી જીવો ત્યાં સુધી સુખેથી જીવો. દેવું કરીને પણ ઘી પીઓ એટલે કે થાય તેટલી મજા માણી લો. આ દેહને જ્યારે બાળી નાખવામાં આવે ત્યારે એ પાછો ક્યાંથી આવવાનો છે?]

૩૦૦.

યે ચ મૂઢતમાઃ લોકે યે ચ બુદ્ધેઃ પરં ગતાઃ।

તે એવ સુખમ્ એધન્તે મધ્યમઃ ક્લિશ્યતે જનઃ॥

[મહાભારતનું કથન છે. આ જગતમાં બે જ પ્રકારનો લોકો સુખી છે. એક તો જે ખરેખર બુદ્ધિમાન છે, જેમની પાસે સાચું જ્ઞાન છે, સાચી સમજ છે. બીજા એવા લોકો કે જેઓ તદ્દન અબુદ્ધ છે, જેમની પાસે તલભાર અક્કલ કે સમજ નથી. આખી દુનિયાના બધા દુઃખનો ભાર આ બે વર્ગની વચ્ચે રહેલા લોકોએ ઉપાડવો રહે છે!]

૩૦૧.

યેષાં ન વિદ્યા ન તપો ન દાનં જ્ઞાનં ન શીલં ન ગુણો ન ધર્મઃ।

તે મર્ત્યલોકે ભુવિભારભૂતા મનુષ્યરૂપેણ મૃગાશ્ચરન્તિ॥

[જે માણસ પાસે વિદ્યા નથી, તપ નથી, દાન નથી, સદાચાર નથી, ગુણ નથી, ધર્મ નથી એનું આ જગતમાં કામ શું છે? આવા માણસો ધરતી માટે ભારરૂપ છે. ખરી રીતે જોતાં આ લોકો માણસનું રૂપ ધારણ કરીને હરતા ફરતા પશુઓ છે -ભર્તૃહરિકૃત નીતિશતક.]

૩૦૨.

यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवं परिषेवते।

ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च॥

[ભગવદ્ ગીતાનો ઉપદેશ: જે લોકો શાશ્વત સુખને છોડી ક્ષણિક સુખની પાછળ દોડે છે તેમના શાશ્વત સુખ નષ્ટ થાય છે અને ક્ષણિક સુખ તો નષ્ટ થવાના જ છે.]

૩૦૩.

योगः कर्मसु कौशलम्।

[ભગવદ્ ગીતાનું કથન: આપણે જે કાર્ય કરતા હોઈએ તે કુશળતાપૂર્વક કરવું તે યોગ છે.]

૩૦૪.

यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता।

एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम्॥

(હિતોપદેશ)

[જોબન સંપત ઠકરી, વળી ઉમેરણમાં અવિવેકી જાત એકેકું અનરથ કરે ત્યાં ચારની ક્યાં જઈ પહોંચે વાત!]]

૨

૩૦૫.

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश् च निशम्य शब्दान्

पर्युत्सुकी भवति यत् सुखेतेऽपि जन्तुः।

तच् चेतसा स्मरति नूनम् अबोधपूर्व

भाव स्थिराणि जननान्तर सौहृदानि॥

(અભિજ્ઞાન શાકુંતલમ્ અંક - પાંચમો)

[નિહાળી કશું રમણીય ને સૂણી કો નિ:શબ્દ મીઠું ગાન કદી અલિપ્તજનને હૈયે પણ જાગે કુતૂહલનું તોજ્ઞાન સ્મૃતિઓ ઊભરે અદીઠ અજાણી મનને કંઈ નવ સમજાય તાણવાણા કો પૂર્વ જન્મના જાણે વણાય ને વિખરાય]

૩૦૬.

રમ્યાન્તરઃ કમલિનીહરિતૈઃ

સરોભિશ્છાયાદ્રુમૈર્નિયમિતાર્કમયૂખતાપઃ।

ભૂયાત્કુશેશયરજોમૃદુરેણુરસ્યાઃ

શાન્તાનુકૂલપવનશ્ચ શિવશ્ચ પન્થાઃ॥

(અભિજ્ઞાન શાકુંતલમ્ - અંક ચોથો)

[માર્ગ બને રમણીય તારો ખીલ્યા હરિત કમળ ભરેલો
તાપ ન પહોંચે તારા સુધી રહેજો સૂર્ય વન ટોચ સૂતેલો
તારા હળવા પદરવથી ન ઊડજો રજ જરી યે કાળી
પગ નીચે પથરાઈ રહેજો વનની અખંડ હરિયાળી
વહેજો પવન શાંત મજાનો હો રસ્તો સુખ શાંતિ ભરેલો.]

૩૦૭.

રાજા રાષ્ટ્રકૃતં પાપં રાજઃ પાપં પુરોહિતઃ।

ભર્તા ચ સ્ત્રીકૃતં પાપં શિષ્યપાપં ગુરુસ્ તથા॥

[જો એક દેશ કે રાષ્ટ્ર ખોટું કામ કરે તો તેનો રાજા ખરો ગુનેગાર ગણાય. જો રાજા ખોટું કામ કરે તો તેના સલાહકાર કે મંત્રીઓ ખરા ગુનેગાર છે. સ્ત્રી ખોટું કામ કરે તો તેનો પતિ સાચો અપરાધી છે અને જો શિષ્ય પાપ કરે તો તે પાપ માટેની બધી જવાબદારી તેના ગુરુની છે.]

૩૦૮.

રાત્રિર્ગમિષ્યતિ ભવિષ્યતિ સુપ્રભાતં

ભાસ્વાનુદેષ્યતિ હસિષ્યતિ પંકજશ્રીઃ।

इत्थं विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे

हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार॥

[સાંજ પડ્યે કમળનું પુષ્પ બીડાઈ જતાં રસનો લોભી ભમરો અંદર કેદ થઈ જાય છે અને વિચાર કરે છે કે રાત પૂરી થઈ જશે, સુંદર સવાર પડશે, સૂર્ય ઊગશે, કમળ હસતું હસતું ખીલશે. પણ અરેરે, ત્યાં હાથી આવીને કમળને ઉખાડી ફેંકી દે છે. આ શ્લોકનો ભાવાર્થ એવો છે કે આપણાં સપનાઓ કરતાં આ સંસારની વાસ્તવિકતા તદ્દન જુદી હોય એવું પણ બને છે.]

૯

૩૦૯.

લક્ષ્મીર્વસતિ જિહ્વાગ્રે જિહ્વાગ્રે મિત્રશત્રવઃ।

જિહ્વાગ્રે બન્ધમોક્ષો ચ જિહ્વાગ્રે મરણં ધ્રુવમ્॥

[ખોજનમાં અને બોલવામાં જીભનો ઉપયોગ કરતી વખતે એ યાદ રાખવું ઘટે છે કે જીભના ટેરવા પર લક્ષી વસે છે, મિત્ર અને શત્રુ પણ જીભના ટેરવે સર્જાય છે, નસીબ સંયોગે જીવનમાં મળતા બંધન-મોક્ષમાં પણ જીભનું ટેરવું સારો એવો ફાળો આપે છે અને જીભનો દુરુપયોગ આપણા જીવનનો અંત પણ આણી શકે છે.]

૩૧૦.

લભેત સિકતાસુ તૈલમપિ યત્નતઃ પીડયન્

પિબેચ્ચ મૃગતૃષ્ણિકાસુ સલિલં પિપાસાર્દિતઃ।

કદાચિદપિ પર્યટન્ શશવિષાણમાસાદયેત્

ન તુ પ્રતિનિવિષ્ટમૂર્ખજનચિત્તમારાધયેત્॥

[ખૂબ મહેનત કરીએ તો કદાચ રેતીમાંથી તેલ કાઢી શકાય, શક્ય છે કે તરસ્યો મુસાફર મૃગજળનું પાણી પી શકે, કદાચ ફરતાં ફરતાં કોઈ સસલાને માથે શિંગડાં ઊગેલા જોવા મળે પરંતુ ગમે તેટલી મહેનત કરવા છતાં મૂરખ માણસને ખુશ ન કરી શકાતો નથી.]

૩૧૧.

લાલયેત્ પંચવર્ષાણિ દશવર્ષાણિ તાડયેત્।

પ્રાપ્તે તુ ષોડશે વર્ષે પુત્રે મિત્રવદાચરેત્॥

[સંતાન પ્રથમ પાંચ વર્ષ સુધી લાડકોડનું અધિકારી ગણાય. તેને તેની ભૂલની કોઈ સજા ન હોય. પછીના દશ વર્ષ સુધી તેને નિયમપાલનનું મહત્વ સમજાવવું રહે છે અને તેનું ખોટું વર્તન સજાપાત્ર બને છે. પણ સંતાન જ્યારે સોળ વર્ષનું થાય ત્યારે મા-બાપે તેને મિત્રનો દરજ્જો આપવો જોઈએ.]

૩૧૨.

लोभाविष्टो नरो वित्तम् वीक्ष्यते न तु संकटम्।
दुग्धं पश्यति मार्जारी न तथा लगुडाहतिम्॥

[લાલચમાં લપટાઈ ગયેલા માણસને પૈસા દેખાય છે પણ પૈસાની આગળ-પાછળ ફરતું સંકટ દેખાતું નથી. બિલાડીને દૂધ દેખાય છે પણ દૂધની બાજુમાં લાકડી લઈને ઊભેલો માણસ દેખાતો નથી.]

૧

૩૧૩.

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि।
लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति॥

[વજ્રથી વધુ કઠોર અને પુષ્પથી પણ વધુ કોમળ એવા મહાપુરુષોના મનમાં શું હોય તે કોણ સમજી શકે ?]

૩૧૪.

वदनं प्रसादसदनं सदयं हृदयं सुधामुचो वाचः।
करणं परोपकरणं येषां केषां न ते वन्द्या॥

[જેના ચહેરા પર હાસ્ય રમતું હોય, હૃદયમાં અનુકંપા ભરેલી હોય, મોઢામાંથી વાત્સલ્યભરેલી વાણી ઝરતી હોય અને જે કામ પરોપકારના કરતો હોય તે કોનો વંદનીય ન બને ?]

૩૧૫.

वनानि दहतो वह्ने सखा भवति मारुतः।
स एव दीपनाशाय कृशे कस्यस्ति सुहृदम्॥

[પવન વનમાં જોરદાર સળગતા અગ્નિનો મિત્ર બને છે. તેને ટેકો આપે છે, મદદ કરે છે. તે જ પવન નાના સળગતા દીવડાને બૂઝાવી નાખે છે. આ જગતમાં નબળાનું મિત્ર કોણ બને ?]

૩૧૬.

વનેડપિ સિંહા મૃગમાંસભક્ષિણો બુભુક્ષિતા નૈવ તૃણં ચરન્તિ।
એવં કુલીના વ્યસનાભિભૂતા ન નીચકર્માણિ સમાચરન્તિ

[સિંહને ગમે તેટલી ભૂખ લાગે પણ તે ઘાસ ખાતો નથી. વનમાં રહીને માત્ર હરણનો આહાર કરે છે. સુસંસ્કારી માણસો સંકટકાળમાં પણ પોતાને શોભે નહિ તેવું કામ કદી ન કરે.]

૩૧૭.

વયમિહ પરિતુષ્ટા વલ્કલૈસ્ત્વં દુકૂલૈઃ સમ ઇહ પરિતોષો નિર્વિશેષો વિષેશઃ।

સ તુ ભવતુ દરિદ્રો યસ્ય તૃષ્ણા વિશાલા મનસિ ચ પરિતુષ્ટે કોડર્થવાન્ કો દરિદ્રઃ॥

[સંન્યાસી રાજાને કહે છે: અમે વલ્કલ પહેરીને સંતુષ્ટ છીએ. તું કિંમતી વસ્ત્રો ધારણ કરીને. અમારો સંતોષ તારા જેટલો જ છે. મનની ઇચ્છાઓની વણઝાર જ માણસને ગરીબ બનાવે છે. જેનું મન સંતોષી હોય તેને માટે ગરીબાઈ કે શ્રીમંતાઈ એવા શબ્દોનો કોઈ અર્થ નથી -ભર્તૃહરિકૃત વૈરાગ્યશતક.]

૩૧૮.

વયોવૃદ્ધાસ્તપોવૃદ્ધા જ્ઞાનવૃદ્ધાસ્ચ યે પરે ।

તે સર્વે ધનવૃદ્ધસ્ય દ્વારે તિષ્ઠન્તિ કિંકરાઃ ॥

[વયોવૃદ્ધ કરતાં તપોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ માણસો ચડિયાતા લેખાય પણ ધનવૃદ્ધોના આંગણમાં તો તેઓ ચાકર જેવાં લાગે!]

૩૧૯.

વાગર્થાવિવ સમ્પૃક્તૌ વાગર્થપ્રતિપત્તયે।

જગતઃ પિતરૌ વન્દે પાર્વતીપરમેશ્વરૌ॥

[‘રઘુવંશ’નો પ્રથમ શ્લોક. આખું મોટું દળદાર પુસ્તક લખી શકાય તેટલી વાત મહાકવિ કાલિદાસે માત્ર બે પંક્તિમાં કહી છે. વાણી અને તેના અર્થની જેમ એક બીજાથી અલગ છતાં વાણી અને તેના અર્થની માફક એક બીજામાં ઓતપ્રોત થઈ ગયેલા, હે જગતના જનક પાર્વતી-પરમેશ્વર, તમને વંદન હો. વાણી અને તેના અર્થનું ભિન્નપણું અને અભિન્નપણું બન્નેને એકી સાથે આટલી સરસ રીતે સમજાવતો આવો શ્લોક કાલિદાસ જ લખી શકે.]

૩૨૦.

વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય નવાનિ ગૃહ્ણાતિ નરોઽપરાણિ।
તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણાન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી॥

[ભગવત ગીતાનો સૌથી વધુ સચોટ દાખલો આપતો શ્લોક. જેમ માણસો જૂના થઈ ગયેલા કપડા છોડી દઈ નવા કપડાં પહેરે છે તેમ આત્મા પણ જૂનું શરીર છોડી નવો દેહ ધારણ કરે છે.]

૩૨૧.

વિકૃતિં નૈવ ગચ્છન્તિ સંગદોષેણ સાધવઃ।
આવૈષ્ટિતં મહાસપૈશ્વંદનં ન વિષાયતે॥

[જેમ મહા ભયંકર સર્પથી વીંટળાયેલું રહેતું હોવા છતાં ચંદનનું વૃક્ષ ઝેરી બની જતું નથી તેમ ખરો સાધુ સંગદોષ કરે તો પણ વિકૃત બનતો નથી.]

૩૨૨.

વિજેતવ્યા લઙ્કા ચરણતરણીયા જલનિધિઃ
વિપક્ષઃ પૌલસ્ત્યો રણભુવિ સહાયાશ્ચ કપયઃ।
તથાપ્યેકો રામઃ સકલમવધીદ્રાક્ષસકુમમ્
ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્વે ભવતિ મહતાં નોપકરણે॥

[લંકા પર વિજય મેળવવાનો હતો, પગેથી ચાલીને દરિયો પાર કરવાનો હતો, પુલસ્ત્ય ઋષિના પુત્ર રાવણ સાથે લડવાનું હતું, મદદમાં માત્ર વાનરસેના હતી. આમ છતાં એકલા રામ સમગ્ર રાક્ષસકુળનો નાશ કરી શક્યા. કામની સફળતા બહારના સાધનો પર નહિ પણ આપણી અંદરની તાકાત પર આધાર રાખે છે.]

૩૨૩.

વિત્તે ત્યાગઃ ક્ષમા શક્તૌ દુઃખે દૈન્યવિહીનતા।
નિર્દમ્ભતા સદાચારે સ્વભાવઃ અયં મહાત્મનામ્॥

[સમૃદ્ધિ આવે ત્યારે ત્યાગ, તાકાત મળે ત્યારે ક્ષમા, દુઃખ આવી પડે ત્યારે લાચારીનો અભાવ અને સદાચાર આચરતી વખતે કોઈ દંભ-દેખાડાનો અભાવ એ સજ્જન મહાપુરુષોના સ્વભાવમાં જન્મજાત હોય છે.]

૩૨૪.

વિદેશેષુ ધનં વિદ્યા વ્યસનેષુ ધનં મતિઃ।

પરલોકે ધનં ધર્મઃ શીલં સર્વત્ર વૈ ધનમ્॥

[પરદેશમાં આપણું ખરું ધન વિદ્યા બને છે. સંકટકાળમાં સુબુદ્ધિ આપણું ધન બને છે. પરલોકમાં ધર્મ આપણી સંપત્તિ બને છે. સદાચાર સર્વત્ર સંપત્તિરૂપ પુરવાર થાય છે.]

૩૨૫.

વિદ્યા નામ નરસ્ય રૂપમધિકં પ્રચ્છન્નગુપ્તં ધનં

વિદ્યા ભોગકરી યશઃ સુખકરી વિદ્યા ગુરૂણાં ગુરુઃ॥

વિદ્યા બન્ધુજનો વિદેશગમને વિદ્યા પરા દેવતા

વિદ્યા રાજસુ પૂજ્યતે ન હિ ધનં વિદ્યાવિહીનઃ પશુઃ॥

[વિદ્યા માણસની સૌથી મોટી સુંદરતા છે. વિદ્યા ખૂબ સલામત એવું અપ્રગટ ધન છે. વિદ્યા સમૃદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠા અને સુખ લઈ આવે છે. વિદ્યા ગુરુની ગુરુ છે. પરદેશમાં વિદ્યા સગા ભાઈની જેમ મદદ કરે છે. વિદ્યા પરમ દેવતા છે. રાજાઓ પણ ધનની નહિ વિદ્યાની પૂજા કરે છે. વિદ્યા વિનાનો માણસ સાક્ષાત્ પશુ સમાન છે -ભર્તૃહરિકૃત નીતિશતક .]

૩૨૬.

વિદ્યા વિવાદાય ધનં મદાય ખલસ્ય શક્તિઃ પરપીડનાય।

સાધોસ્તુ સર્વં વિપરીતમેતદ્ જ્ઞાનાય દાનાય ચ રક્ષણાય॥

[દુર્જન માણસ વિદ્યાનો ઉપયોગ વિવાદ કરવા માટે, ધનનો ઉપયોગ અભિમાન કરવા માટે અને શક્તિનો ઉપયોગ બીજાને ત્રાસ આપવા માટે કરે છે. સજ્જનોનું તેથી ઊલટું વર્તન હોય છે. તેઓ વિદ્યા જ્ઞાન માટે, ધન દાન માટે અને શક્તિ રક્ષણ કરવા માટે ઉપયોગમા લે છે.]

૩૨૭.

વિદ્વત્વં ચ નૃપત્વં ચ નૈવ તુલ્યં કદાચના।

સ્વદેશે પૂજ્યતે રાજા વિદ્વાન્ સર્વત્ર પૂજ્યતે॥

[વિદ્વતાની અને રાજવીપણાંની સરખામણી ન થઈ શકે. રાજા માત્ર તેના રાજમાં પૂજાય પણ વિદ્વાન માણસ તો જ્યાં જાય ત્યાં પૂજાય.]

૩૨૮.

વિરલા જાનન્તિ ગુણાન્ વિરલાઃ કુર્વન્તિ નિર્ધને સ્નેહમ્।

વિરલા પરકાર્યરતાઃ પરદુઃખેનાપિ દુઃખિતા વિરલાઃ॥

[બહુ ઓછા માણસ બીજાનાં ગુણને પારખી શકે છે, ગરીબ માણસો પર પ્રેમભાવ બહુ ઓછા રાખી શકે છે, બીજાનું કામ કરી આપે એવા બહુ ઓછા માણસો હોય છે અને બીજાના દુઃખે દુઃખી થાય એવા માણસો તો ભાગ્યે જ મળી આવે છે.]

૩૨૯.

વિષાદપ્યમૃતં ગ્રાહ્યં બાલાદપિ સુખાષિતમ્।

અમિત્રાદપિ સદ્વૃત્તં અમેધ્યાદપિ કાંચનમ્॥

[ઝેરમાંથી અમૃત મળતું હોય તે લઈ લેવું જોઈએ, એક નાના બાળક પાસેથી પણ જો કોઈ બોધવાક્ય સાંભળવા મળે તો તેનો સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ, દુશ્મન પાસેથી પણ સદ્ગુણ ગ્રહણ કરવા મળે તો ગ્રહણ કરી લેવા જોઈએ. સોનાને કોઈ સંજોગોમાં તરછોડાય નહિ ભલે તે કચરાની વચ્ચે પડ્યું હોય. સોનું તો દરેક સંયોગોમાં સોનું જ રહે છે.]

૩૩૦.

વિહાય પૌરુષં યો હિ દૈવમેવાવલમ્બતે।

પ્રાસાદસિંહવત્ તસ્ય મૂર્ધ્નિ તિષ્ઠન્તિ વાયસાઃ॥

[જે લોકો પુરુષાર્થ છોડી ભાગ્ય પર આધાર રાખતા થઈ જાય છે તેનો અંજામ કેવો આવે છે? તેઓ મહેલ પરના શિલ્પમાં જે સિંહ કોતરેલા હોય છે એના જેવા બની જાય છે. આ કોતરેલા સિંહના માથે બેસીને કાગડા ચરકી જાય તો પણ તે કંઈ કરી શકતા નથી!]

૩૩૧.

વીરભોગ્યા વસુન્ધરા।

[જમીનનો ભોગવતો બહાદૂર માણસ જ કરી શકે.]

૩૩૨.

**वृथा वृष्टिः समुद्रेषु वृथा तृप्तेषु भोजनम्।
वृथा दानं धनाह्वयेषु वृथा दीपो दिवाऽपि च॥**

[દરિયામાં વરસાદ પડે તે નકામો જાય. જેનું પેટ ભરેલું છે તેને ખવડાવવાનો કોઈ અર્થ નથી. જેની પાસે ધનના ઢગલા હોય તેને દાન આપવાથી શું વળે ? જ્યાં ખૂબ અજવાળું હોય ત્યાં દીવા ન સળગાવાય.]

૩૩૩.

**वृच्छिकस्य विषं पृच्छे मक्षिकायाः मुखे विषम्।
तक्षकस्य विषं दन्ते सर्वांगे दुर्जनस्य तत्॥**

[વીંછીનું ઝેર એની પૂંછડીમાં હોય છે. માખીના મોઢામાં ઝેર હોય છે, સાપના દાંતમાં ઝેર હોય છે પણ દુર્જનના દરેકેદરેક અંગમાં ઝેર ભરેલું હોય છે.]

૩૩૪.

**वैद्यराज नमस्तुभ्यं यमराजसहोदरा।
यमस्तु हरति प्राणान् वैद्यो प्राणान् धनानि च॥**

[ચેતવણી: નબળું દ્રઢય ધરાવતા દાક્તરોએ આ જોખમી પ્રાચીન સુભાષિત વાંચવું નહિ! હે વૈદરાજ, તને પગે લાગીએ છીએ. તું આમ તો જમરાજનો ભાઈ છો પણ જમરાજ કરતાં ક્યાંય ચડી જાય તેવો છે. જમરાજ તો માત્ર પ્રાણ લઈને ચાલતા થાય છે પણ તું તો અમારો પ્રાણ અને પૈસા બન્ને લીધા પછી જ અમને છોડે છે !]

૩૩૫.

वाक्यं रसात्मकं काव्यम्।

[કવિતાની સૌથી ટૂંકી ને સૌથી અસરકારક વ્યાખ્યા. રસથી સભર વાક્ય એટલે કાવ્ય.]

૩૩૬.

विभूषणं शीलसमं न चान्यत् ।

[સારા ચારિત્ર જેટલું શોભાયમાન આભૂષણ બીજું કોઈ હોતું નથી..]

૩૩૭.

વૃથા વૃષ્ટિઃ સમુદ્રેષુ વૃથા તૃપ્તસ્ય ભોજનમ્ ।

વૃથા દાનમ્ સમર્થસ્ય વૃથા દીપો દિવાઽપિ ચ ॥

[દરિયામાં વરસાદ પડે એ શું કામનો? જે માણસનું પેટ ભરેલું છે એને ખાવાનું આપવાનો શું ફાયદો? સમૃદ્ધ માણસને આપેલું દાન નકામું જ જાય. આ બધું તો ધોમ તડકામાં દીવો સળગાવવા જેવું છે.]

૩૩૮.

વ્યાપારે વસતે લક્ષ્મી।

[ચીજવસ્તુની આપ-લે કરવાથી સમૃદ્ધિ સર્જાય છે.]

૩૩૯.

વ્યાસોચ્છિષ્ટં જગત્ સર્વં।

[આ વાક્યનો શબ્દાર્થ છે— જગત આખું વ્યાસના મોંમાંથી બહાર આવ્યું છે. મહાભારત મહાકાવ્ય રચનાર વ્યાસ મુનિની પ્રશંસા કરવા માટે આ વાક્ય કહેવામાં આવે છે. તેનો ભાવાર્થ એવો છે કે તત્ત્વજ્ઞાન અને માનવ સંબંધનો એકેય વિષય એવો નથી કે જેની મહાભારતમાં ચર્ચા કે છણાવટ ન થઈ હોય. આથી હવે જેનો કદી ઉલ્લેખ ન થયો હોય તેવી એક પણ વાત જગતમાં રહી નથી.]

શ

૩૪૦.

શઠે શાઠ્યં સમાચરેત્।

[જે લોકો બીજાને છેતરવાનો ધંધો લઈને બેઠા છે તેમને છેતરવા એ જ સાચો ઉપાય છે. જેવા સાથે તેવા થવું જ પડે. તો જ તેમની સાન ઠેકાણે આવે.]

૩૪૧.

शतेषु जायते शूरः सहस्रेषु च पंडितः।

वक्ता दशसहस्रेषु दाता भवति वा न वा॥

[આ જગતમાં જન્મતા દર સો માણસે એકાદ શૂરવીર પાકે છે. એક હજાર માણસે એકાદ જાણકાર પંડિત થાય છે. દશ હજાર માણસોમાંથી એકાદ સારો વક્તા જોવા મળે છે. પણ દાતા? એ તો તમે ગમે તેટલું શોધો, કદાચ મળે અને કદાચ ન પણ મળે.]

૩૪૨.

शनैः पन्थाः शनैः कन्थाः शनैः पर्वतमस्तके ।

शनैः विद्या शनैः वित्तं पञ्चैतानि शनैः शनैः ॥

[ધીમે ધીમે પંથ કપાય, ધીમે ધીમે કંથા (ગોદડી) સીવાય, ધીમે ધીમે પર્વતની ટોચે પહોંચાય, ધીમે ધીમે વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય અને ધીમે ધીમે ધન ભેગું થાય. આ પાંચે કામ ધીરજ અને ખંત રાખીને કરવા જોઈએ.]

૩૪૩.

शान्तितुल्यं तपो नास्ति तोषान्न परमं सुखम्।

नास्ति तृष्णापरो व्याधिर्न च धर्मो दयापरा॥

[શાંતિ સમાન કોઈ તપ નથી. સંતોષ સમાન કોઈ સુખ નથી. તૃષ્ણા સમાન કોઈ વ્યાધિ નથી અને દયા સમાન કોઈ ધર્મ નથી.]

૩૪૪.

शास्त्राण्यधीत्यापि भवन्ति मूर्खा यस्तु क्रियावान्पुरुषः स विद्वान्।

सुचिन्तितं चौषधमातुराणां न नाममात्रेण करोत्यरोगम्॥

[શાસ્ત્રોનું ભણતર ભણ્યા પછી પણ હતા એવા મૂરખના મૂરખ રહી જવાય. વિદ્વાન બનવા માટે તો એ શાસ્ત્રોને જીવનમાં ઉતારવા પડે. સારી સારી દવાના નામ બોલ્યા કરવાથી કંઈ થોડો રોગ મટી જાય? વંદે હરડે, વંદે હરડેનો જાપ જપવાથી જુલાબ ન લાગે!]

૩૪૫.

શિરઃ શાર્વં સ્વર્ગાત્પતતિશિરસસ્તત્ ક્ષિતિધરં
મહીધાદુત્તુઙ્ગાદવનિમવનેશ્ચાપિ જલધિમ્
અધોઽધો ગઙ્ગેયં પદમુપગતા સ્તોકમથવા
વિવેકઘ્રષ્ટાનાં ભવતિ વિનિપાતઃ શતમુખઃ॥

[સ્વર્ગમાંથી ઉતરેલી પવિત્ર ગંગા શંકર ભગવાનની જટા પર પડે છે. ત્યાંથી હિમાલયના પહાડો પર અને પછી પડતી પડતી સપાટ મેદાનોમાં જઈ છેવટે સમુદ્રમાં વિલીન થઈ જાય છે. આમ ગંગા નદી એક વખત નીચે પડ્યા પછી વધુ ને વધુ નીચે પડતી જાય છે. એવું જ માણસોનું છે. એક વખત સાનભાન ચૂકો પછી તમારું સેંકડો રીતે અધપતન થાય છે.]

૩૪૬.

શિશુર્વા શિષ્યા વા યદસિ મમ તત્ તિષ્ઠતુ તથા
વિશુદ્ધેઃ ઉત્કર્ષઃ ત્વયી તુ મમ ભક્તિં દૃઢયસિ
શિશુત્વં સ્ત્રૈણં વા ભવતુ નનુ વન્દ્યાસિ જગતો
ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિષુ ન ચ લિંગં ન ચ વયઃ॥

[જનક રાજા પોતાની પુત્રી સીતાને પગે લાગતાં કહે છે: તું મારું બાળક હો કે મારી શિષ્યા. જે હો તે ભલે રહી. તે તારામાં જે વિશુદ્ધિ વિકસાવી છે તેને લીધે તારામાં મારી ભક્તિ દૃઢ થાય છે. તું બાળક હો કે નારી હો, પણ જગત આખા માટે વંદનીય છે કેમકે ગુણવાનોની પૂજા તેના માત્ર ગુણના કારણે કરવી રહે છે- એમાં ન તો તેની ઉમર જોવાય કે પછી તે સ્ત્રી છે કે પુરુષ એવું કંઈ જોવાય. આ વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ હોવા છતાં કેટલાંક અણસમજુ માણસો એવી માન્યતા ધરાવે છે કે સ્ત્રીઓ મોક્ષ કે મુક્તિ મેળવી શકે નહિ.]

૩૪૭.

શુકવત્ ભાષણં કુર્યાત્ બકવત્ ધ્યાનં આચરેત્ ।
અજવત્ ચર્વણં કુર્યાત્ ગજવત્ સ્થાનં આચરેત્ ॥

[પોપટ જેવી મીઠી વાણીથી વાત કરાય અને બગલાની જેમ એક ચિત્તે તન્મય થઈને ધ્યાન ધરાય. બકરીની જેમ શાંતિથી ચાવી ચાવીને ખાવું જોઈએ અને હાથીની જેમ અડગપણે પોતાનું સ્થાન જાળવી રાખવું જોઈએ.]

૩૪૮.

શુભસ્ય શીઘ્રાં

[સારું કામ હંમેશા ફટાફટ કરી નાખવું. સારા કામમાં ફલાણા ભાઈ આવે તો જ આ કામ કરવું એવી કોઈની રાહ ન જોવાય કે ન તો ક્યારે સારું મુહૂર્ત કે ચોઘડીયું નીકળશે તેની કોઈ તપાસ કરવી રહે છે.]

૩૪૯.

શુભાસ્તે પન્થાનઃ સંતુ।

[તારો પંથ શુભ બનો.]

૩૫૦.

શૂરં ત્યજામિ વૈધવ્યાદુદારં લજ્જયા પુનઃ।

સાપત્ન્યાત્ પણ્ડિતમપિ તસ્માત કૃપણમાશ્રતે॥

[લક્ષ્મીજીને કોઈએ પૂછ્યું કે તમે લોભિયાના ઘરમાં શા માટે રહો છો? લક્ષ્મીજી કહે છે - હું શૂરવીરને ત્યાં રહીને શું કરું? એ તો ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં જઈને પોતાનું માથું કપાવી નાખશે પછી મારું રક્ષણ કોણ કરશે? ઉદાર-દાનવીરને ત્યાં રહીને શું ફાયદો? એ મારો ત્યાગ કરી મને ગમે તે માણસને દાનમાં આપી દેશે. પંડિતો તો સરસ્વતીનું ધ્યાન રાખવાનું છોડીને ઓછા મારું ધ્યાન રાખવાના હતા? એક બિચારો કૃપણ એવું કહે કે હું મારો જીવ આપી દઈશ પણ તમને જવા નહિ દઉં. એટલે તો હું લોભિયાના ઘરમાં રહું છું!]

૩૫૧.

શૈલે શૈલે ન માણિક્યં મૌક્તિકં ન ગજે ગજે।

સાધવો ન હિ સર્વત્ર ચન્દનં ન વને વને॥

[દરેક પર્વત પર માણેક ન હોય. દરેક હાથીના કપાળમાં મોતી ન હોય. બધે જ સારા માણસ ન હોય, દરેક જંગલમાં ચંદનના ઝાડ ન હોય. હિતોપદેશનો આ શ્લોક કેટલો સરળ અને સાચો છે!]

૩૫૨.

શ્રદ્ધાવાન્ લભતે જ્ઞાનં યત્નવાન્ સુખમેયતે।

[જે જ્ઞાન આપણે મેળવવું હોય તે જ્ઞાનમાં આપણી શ્રદ્ધા હોવી જરૂરી છે. જે જ્ઞાનમાં જ શંકા હોય તે જ્ઞાન મગજમાં ઉતરે શી રીતે? સાચી શ્રદ્ધા હોય તો જ જ્ઞાન મળે. સુખ મેળવવા મહેનત કરવી પડે છે. સતત પ્રયત્નશીલ માણસો સુખી થાય છે.]

૩૫૩.

**શ્રોત્રં શ્રુતેનૈવ ન કુણ્ડલેન દાનેન પાણિર્ન તુ કઙ્કળેન।
વિભાતિ કાયઃ કરુણાપરાણાં પરોપકારૈર્ન તુ ચન્દનેના।**

[કાન કુંડળ વડે નહિ પણ જ્ઞાનની વાત સાભળવાથી શોભે છે. હાથ કંકણ વડે નહિ પણ દાન વડે શોભે છે. કાયા પણ ચંદનના લેપ વડે નહિ પણ કરુણામય પરોપકાર વડે કાંતિમાન બને છે -ભર્તૃહરિકૃત નીતિશતક.]

સ

૩૫૪.

**સખિ સાહજિક પ્રેમ દૂરાદપિ વિરાજતે ।
ચકોરીનયનદ્વંદ્વમાનન્દયતિ ચન્દ્રમા ॥**

[હે સખિ, સાહજિક પ્રેમ તો ગમે તેટલે દૂરથી પણ થતો હોય છે. દૂર દૂર રમતી ચકોરીની આંખોમાં બિરાજી ચન્દ્રમા કેવો રાજીનો રેડ થાય છે?]

૩૫૫.

**સત્યં તપો જ્ઞાનમહિંસતા ચ વિદ્વત્પ્રણામશ્ચ સુશીલતા ચ।
એતાનિ યો ધારયતિ સ વિદ્વાન્ ન કેવલં યઃ પઠતે સ વિદ્વાન્॥**

[જે પોતાના જીવનમાં સત્ય, તપ, જ્ઞાન, અહિંસા, અન્ય વિદ્વાનોનો આદર અને સુશીલતા અપનાવે તેને જ વિદ્વાન કહી શકાય. માત્ર યોપડીઓ વાંચી જનારાને વિદ્વાન ન કહેવાય.]

૩૫૬.

सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयत् न ब्रूयात् सत्यमप्रियं।

प्रियं च नानृतं ब्रूयात् एष धर्मः सनातनः॥

[સત્ય બોલવું જોઈએ. પ્રિય બોલવું જોઈએ. સામા માણસને અપ્રિય લાગે તેવું હોય તેવું સત્ય બોલવાનું ટાળવું જોઈએ અને અસત્ય તો ભલે ગમે તેટલું પ્રિય લાગે તેવું હોય છતાં કદી ન બોલવું એ સનાતન નિયમ છે.]

૩૫૭.

सत्यं वद धर्मं चर स्वाध्यायान्मा प्रमदः।

आचार्याय प्रियम् धनमाहृत्य प्रजातंतुम् मा व्यवच्छेत्सीः ॥

[તૈત્તરીય ઉપનિષદમાં નવા વિદ્યાર્થીને અપાયેલો ઉપદેશ: સાચું બોલજે, ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરજે. પોતાના અભ્યાસમાં તલ્લીન રહેજે. ગુરુ રાજી રહે તેટલી દક્ષિણા આપજે અને આ પરંપરાનો લોપ ન થાય તેનું ધ્યાન રાખજે.]

૩૫૮.

सत्यमेव जयते नानृतम्।

[ભારત દેશનો મુદ્રાલેખ. વિજય સત્યનો થાય છે, જુઠનો નહિ..]

૩૫૯.

सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यादपि हितंवदेत्।

यद्ब्रूतहितमत्यन्तं एतत् सत्यं मतं मम॥

[નારદ મુનિનું આ કથન છે: સત્ય વચન બોલવું સૌથી સારું છે, પણ સત્ય કરતાં ય વધુ સારું છે સૌના હિતમાં હોય એવું બોલવું. નારદજીના મત પ્રમાણે જે વાત અસંખ્ય લોકોનું ભલું કરતી હોય તે સત્ય જ કહેવાય.]

૩૬૦.

સદા વક્રઃ સદા ક્રૂરઃ સદાપૂજામપેક્ષતે।

કન્યારાશિસ્થિતો નિત્યં જામાતા દશમોગ્રહઃ॥

[આકાશમાં નવ ગ્રહ છે. પણ ધરતી પર રહેતો જમાઈ નામનો દશમો ગ્રહ રોજ કન્યા રાશિમાં ભમતો રહે છે, સદા વાંકો ચાલે છે, કાયમ ક્રૂર સ્વભાવ ધરાવે છે અને દરેક સંયોગોમાં પોતાની પૂજા થતી રહેવી જોઈએ એવી ઇચ્છા ધરાવે છે!]

૩૬૧.

સન્તુષ્ટો ભાર્યયા ભર્તા ભર્ત્રા ભાર્યા તથૈવ ચ।

યસ્મિન્ન એવ કુલે નિત્યં કલ્યાણં તત્ર વૈ ધ્રુવમ્॥

[મનુસ્મૃતિનું માર્ગદર્શનઃ જે ઘરમાં પતિ પોતાની પત્નીથી સંતુષ્ટ હોય અને પત્ની પોતાની પતિથી તે ઘરમાં હંમેશા સુખનું સામ્રાજ્ય રહે છે.]

૩૬૨.

સમ્પૂર્ણકુમ્ભો ન કરોતિ શબ્દં અર્ધો ઘટો ઘોષમુપૈતિ નૂનં।

વિદ્વાન્ કુલીનો ન કરોતિ ગર્વં મૂઢાસ્તુ જલ્પન્તિ ગુણૈર્વિહીનાઃ॥

[પાણીથી પૂરો ભરેલો ઘડો અવાજ કરતો નથી. અર્ધો ભરેલા ઘડામાંથી ઘણો અવાજ આવે છે. વિદ્વાન અને કુલીન માણસો ગર્વ કરતા નથી. સદ્ ગુણ વિનાના માણસો બડબડ કરતા રહે છે.]

૩૬૩.

સર્પઃ ક્રૂરઃ ખલઃ ક્રૂરઃ સર્પાત્ ક્રૂરતરઃ ખલઃ।

સર્પઃ શામ્યતિ મન્ત્રૈશ્ચ દુર્જનઃ કેન શામ્યતિ॥

[સર્પ ક્રૂર છે, દુર્જન પણ ક્રૂર છે. પણ સાપ કરતાં દુર્જન વધુ ક્રૂર લેખાય કેમકે સાપને તો મંત્રોથી વશ કરી શકાય છે. દુર્જનને કોઈ રીતે અંકુશમાં લાવી શકાય નહિ.]

૩૬૪.

સર્પદુર્જનયોર્મધ્યે વરં સર્પો ન દુર્જનઃ।

સર્પો દશતિ કાલેન દુર્જનસ્તુ પદે પદે॥

[સાપ અને દુર્જન એ બન્નેની તુલના કરીએ તો દુર્જન કરતાં સાપ વધુ સારો ગણાય કેમકે સાપ તો કોઈક વખત કરડે છે પણ દુર્જન ડગલે ને પગલે ડંખ મારતો જ રહે છે.]

૩૬૫.

સર્વનાશો સમુત્પન્ને હ્યર્થં ત્યજતિ પણ્ડિતઃ।

અર્થેન કુરુતે કાર્યં સર્વનાશો હિ દુઃસહઃ॥

[મનુસ્મૃતિનો ઉપદેશ. જ્યારે સર્વનાશ નજર સામે આવે ત્યારે ડાહ્યો માણસ અડધું છોડી દે છે કેમકે અડધાથી જેમ તેમ કામ ચલાવી લેવાય પણ સર્વનાશ સહન કરવો બહુ ભારે પડે.]

૩૬૬.

સહસા વિદધીત ન ક્રિયામવિવેકઃ પરમાપદાં પરમ્।

[અવિચારીપણે જોશમાં આવી જઈને કોઈ કામ ન કરવું જોઈએ. આવું અવિવેકી કામ આફતને ભારે નોતરે છે.]

૩૬૭.

સંગ્રહૈકપરઃ પ્રાયઃ સમુદ્રોપિ રસાતલે।

દાતારં જલદં પશ્ય ગર્જન્તં ભુવનોપરી॥

[દરિયાને માત્ર પાણી ભેગું કરતા આવડે છે બીજાને આપતા આવડતું નથી એટલે તેનું સ્થાન સૌથી નીચે ગયું છે. જુઓ સૃષ્ટિને પાણીનું દાન કરતાં વાદળા ભુવનમાં સર્વોપરી સ્થાને બેસીને કેવી ગર્જના કરે છે!]

૩૬૮.

સંસારકટુવૃક્ષસ્ય દ્વે ફલે હ્યમૃતોપમે।

સુભાષિતંરસાસ્વાદ સંગતિ સુજને જને॥

[આ સંસારરૂપી કડવા વૃક્ષમાં બે અમૃત જેવા મીઠાં ફળ લટકે છે. એક તો સુમધુર સુભાષિતોનો રસાસ્વાદ અને બીજું સજ્જન માણસોનો સહવાસ.]

૩૬૯.

સ્વભાવો નોપદેશેન શક્યતે કર્તુમન્યથા।

સુતપ્તમપિ પાનીયં પુનર્ગચ્છતિ શીતતામ્॥

[સલાહ કે ઉપદેશથી કોઈનો સ્વભાવ બદલાવી શકાતો નથી. પાણીની નીચે તાપ રાખો તેટલી વાર તે ગરમ રહે પણ જેવો તાપ દૂર થાય કે પાછું હટું તેવું ને તેવું થઈ જાય છે.]

૩૭૦.

**साक्षरा विपरीताश्चेद्राक्षसा एव केवलम् ।
सरसो विपरीतश्चेत्सरसत्वं न मुञ्चति ॥**

[‘સાક્ષરા’ શબ્દને ઊલટો કરીએ તો તે ‘રાક્ષસા’ બની જાય છે. ‘સરસ’ શબ્દને ઊલટાવીએ તો પણ તે ‘સરસ’ જ રહે. તે કદી પોતાનું સરસપણું ન છોડે. સુસંસ્કારી માણસો દરેક સંજોગોમાં જેવા હતા તેવા જ રહે છે. બધા સાક્ષરો સુસંસ્કારી હોય જ તેવું બનતું નથી.]

૩૭૧.

**सामदाने भेददण्डावित्युपायचतुष्टयम् ।
हस्त्यश्च रथ पादातिं सेनाङ्गं स्यात् चतुष्टयम् ॥**

[રાજા પાસે શાસન ચલાવવા માટે સામ, દામ, ભેદ, દંડ એમ ચાર ઉપાય હોવા જોઈએ અને હાથી, ઘોડા, રથ, અને પાયદળ એમ ચાર પ્રકારની શક્તિ ધરાવતું સૈન્ય હોવું જોઈએ.]

૩૭૨.

**सामर्थ्यमूलं स्वातन्त्र्यं श्रममूलं च वैभवम् ।
न्यायमूलं सुराज्यं स्यात् संघमूलं महाबलम् ॥**

[સામર્થ્ય એ સ્વતંત્રતાના મૂળમાં છે. તમારી પાસે તમારી પોતાની તાકાત ન હોય તો તમે સ્વતંત્ર ન રહી શકો. શ્રમ એ સમૃદ્ધિનું મૂળ છે. મહેનત કર્યા વિના સમૃદ્ધિ ન મળે, ન ટકે. સુરાજ્યના મૂળમાં ન્યાય છે. ન્યાય વિના સુરાજ્ય ટકી ન શકે. મહાશક્તિના મૂળમાં સંપ અને સંગઠન છે. જ્યાં સંઘ હોય એટલે કે સંપ-સંગઠન હોય ત્યાં જ પ્રચંડ શક્તિ ઉદ્ભવે.]

૩૭૩.

साहसे श्रीः प्रतिवसति ।

[જે સાહસ કરે છે તેને લક્ષ્મી મળે છે.]

૩૭૪.

સાહિત્યસડ્ગીતકલાવિહીનઃ સાક્ષાત્પશુઃ પુચ્છવિષાણહીનઃ।

તૃણં ન ખાદન્નપિ જીવમાનઃ તદ્ભાગધેયં પરમં પશૂનામ્॥

[ભર્તૃહરિ કૃત નીતિશતકના આ લોકપ્રિય શ્લોક અનુસાર જેમને સાહિત્ય, સંગીત, કલા વગેરેમાં રુચિ નથી તેઓ પૂંછડા અને શિંગડા વિનાના પશુ છે. પશુઓનું એ સદ્ભાગ્ય છે કે આવા લોકો ઘાસ ખાધા વિના જીવી શકે છે! કારણ કે તેઓ જો ઘાસ ખાતા થઈ જાય તો પશુઓએ ભૂખે મરવાનો વખત આવે.]

૩૭૫.

સુખં હિ દુઃખાન્યનુભૂય શોભતે ઘનાન્ધકારેષ્વિવ દીપદર્શનમ્।

સુખાત્તુ યો યાતિ નરો દરિદ્રતાં ધૃતઃ શરીરેણ મૃતઃ સ જીવતિ॥

[ગાઢ અંધકારની અંદર જેમ દીપક શોભે છે તેમ સુખ પણ દુઃખથી વીંટળાયેલું હોય ત્યારે વધુ મીઠું લાગે છે. પણ જે લોકો સુખમાંથી ગરીબાઈના નર્કમાં આવી ચડે છે તે ભલે શરીરથી જીવતા રહે પણ મનથી તો મરેલ જેવાં બની જાય છે.]

૩૭૬.

સુખદુઃખે સમે કૃત્વા લાભાલાભૌ જયાજયૌ।

તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ॥

[ગીતામાં ભગવાનનો ઉપદેશઃ સુખ દુઃખને સમાન ગણી, લાભ-હાનિ તથા જય-પરાજયમાં અવિચલિત રહીને તમારા કર્તવ્યના પાલન કરવાના યુદ્ધમાં જોડાઈ જાઓ. આવું કર્તવ્યપાલન તમને પાપી નહિ બનાવે.]

૩૭૭.

સુખસ્યાનન્તરં દુઃખમ્ દુઃખસ્યાનન્તરં સુખમ્।

ન નિત્યં લભતે દુઃખં ન નિત્યં લભતે સુખમ્॥

[સુખ પછી દુઃખ આવે છે અને દુઃખ પછી સુખ આવે છે. કોઈને રોજેરોજ સુખ ન મળે કે કોઈને રોજેરોજ દુઃખ ન મળે.]

૩૭૮.

સુખાર્થી વા ત્યજેત વિદ્યા વિદ્યાર્થી વા ત્યજેત સુખમા

સુખાર્થિનઃ કુતો વિદ્યા વિદ્યાર્થિનઃ કુતો સુખમા।

[વિદ્યાપ્રાપ્તિ છોડી સુખની પાછળ ભાગવું કે સુખને છોડી વિદ્યાપ્રાપ્તિ પાછળ પાગલ બનવું બન્ને એકાંગી માર્ગ છે. આ રીતે જેને સુખ જોઈતું હોય તેને કદી વિદ્યા ન મળે અને માત્ર વિદ્યા પાછળ દોડનાર કદી સુખી ન બની શકે.]

૩૭૯.

સુલભાઃ પુરુષા રાજન્ સતતં પ્રિયવાદિનઃ।

અપ્રિયસ્ય ચ પથ્યસ્ય વક્તા શ્રોતા ચ દુર્લભઃ॥

[વાત્મિકી રામાયણ અરણ્યકાંડ શ્લોક ૩૭-૨. હે રાજન્ સતત મીઠું મીઠું બોલનારા માણસો સહેલાઈથી મળી આવે છે પણ કડવી છતાં હિતની વાત કરનારા અને સાંભળનારા આ જગતમાં બહુ ઓછા છે.]

૩૮૦.

સૂતો વા સૂતપુત્રો વા યો વા કો વા ભવામ્યહમ્।

દૈવાયત્તં કુલે જન્મ મદાયત્તં તુ પૌરુષમ્॥

[મહાભારતમાં કર્ણ આ શ્લોક બોલે છે અને કહે છે કે ભલે હું સામાન્ય રથ હાંકનાર હોઉં કે રથ હાંકનારનો પુત્ર હોઉં કે ગમે તે હોઉં. આ બધી વાત ક્ષુલ્લક છે. ક્યા કુળમાં જન્મ લેવો એ મારા હાથની વાત નથી. મારા હાથની વાત તો મારું સાહસ અને પરાક્રમ છે.]

૩૮૧.

સેવનિયો મહાન્ વૃક્ષઃ ફલછાયાસમન્વિતઃ।

યદિ દૈવાત્ ફલં નષ્ટં છાયા કેન નિવાર્યતે॥

[આશરો કોનો લેવાય? આશરો એવા વૃક્ષનો લેવાય કે જેની પાસે પુષ્કળ ફળ અને ઘેઘૂર ઘટા બન્ને હોય. નસીબસંજોગે કદાચ ફળ ન પણ મળે, પણ તેનો છાયડો તો આપણને મળવાનો જ છે ને?]

૩૮૨.

સ્થાનઘ્રષ્ટા ન શોભન્તે દન્તાઃ કેશા નચા નરાઃ।

ઇતિ વિજ્ઞાય મતિમાન્ સ્વસ્થાનં ન પરિત્યજેત્।।

[દાંત, વાળ, નખ અને પુરુષ જ્યારે પોતાનું સ્થાન ગુમાવી દે ત્યારે શોભતા નથી એ વાત ધ્યાનમાં રાખી ડાહ્યા માણસોએ પોતાનું સ્થાન પર ન છોડવું જોઈએ.]

૩૮૩.

સ્યાત્ કજ્જલં સિન્ધુ પાત્રં

સુરતરુવરશાચા લેચની પત્રમુર્વી।

લિચતિ યદિ ગૃહીત્વા શારદા સર્વકાલં

તદાપિ તવ ગુણાનાં ઈશ પારં ન યાતિ।।

[દરિયો ભરીને શાહી લઈ વૃક્ષની ડાળીની કલમ બનાવી ખૂદ શારદા માતા સદાકાળ લખ્યા કરે તો પણ હે ભગવાન તારા ગુણોનો પાર ન આવે.]

૩૮૪.

સ્વભાવં ન જહાત્યેવ સાધુરાપદ્મતોઽપિ સન્ ।

કર્પૂરઃ પાવકસ્પૃષ્ટઃ સૌરભં લભતેતરામ્ ॥

[સંકટ આવે તો પણ સજ્જન માણસો પોતાનો સ્વભાવ ત્યજતા નથી. કપૂર અગ્નિથી બળે છે ત્યારે પણ સુગંધ આપે છે.]

૩૮૫.

સ્વયં મહેશસ્તનયો ગણેશઃ સચા ધનેશઃ શ્વસુરો નગેશઃ ।

તથાપિ ભિક્ષાટનમેવ શંભોઃ બલિયસી કેવલમીશ્વરેચ્છા।।

[પોતે દેવોના દેવ છે, પોતાનો પુત્ર રિદ્ધિ અને સિદ્ધિનો સ્વામી ગણેશ છે, સસરો પર્વતરાજ હિમાલય છે: ને છતાંય ભગવાન શિવ ભિક્ષુક જેવા વેશે ભટકે છે. ખરેખર ઈશ્વરની ઈચ્છા જ બળવાન છે.]

૩૮૬.

સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ |

[તલ્લીન થઈ જઈને પોતાનું કામ કર્યે જતાં લોકો પોતાનું ધ્યેય સિદ્ધ કરે છે -ભગવદ્ ગીતા.]

૩૮૭.

શ્રુતિ વિભિન્ના સ્મૃતયોઽપિ ભિન્નાઃ

નૈકો મુનિ ર્યસ્ય વચઃ પ્રમાણમ્|

ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિહિતં ગુહાયામ્

મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ||

[શ્રુતિ અલગ અલગ કહે છે, સ્મૃતિઓમાં પણ જુદી જુદી વાત છે. કોઈ એક એવા મુનિ નથી કે માત્ર તેના વચનને જ પ્રમાણ માનીને ચાલી શકાય. ધર્મનું તત્ત્વ ગૂઢ છે - સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવું નથી. આથી મોટા માણસો જે રસ્તે ચાલે તે રસ્તો સાચો છે એમ માનીને આપણે પણ તે રસ્તે ચાલવું.]

૩૮૮.

સ્વધર્મે નિધનમ્ શ્રેયમ્ પરધર્મો ભયાવહઃ|

[ભગવત ગીતાના આ ઉપદેશનું અનેક રીતે અર્થઘટન કરવામાં આવે છે. એક અર્થઘટન એવું છે કે નિર્ણય લેવાનો વખત આવે ત્યારે આપણને પોતાને જે ઠીક લાગે, સાચું લાગે તે કરવું કેમકે તેમાં મરણ આવે તો પણ મનને સંતોષ થશે. પણ બીજાના દોરવાયા પ્રમાણે દોરાતા રહેવું અને પોતાનો અંદરનો અવાજ ન સાંભળવો તે વાત ભયંકર છે.]

૩૮૯.

સ્વાભિમાનો ધનંયેષાં ચિરજીવન્તિ તે જનાઃ|

સ્વાભિમાનવિહીનાનાં કિં ધનેન કિમાયુષા||

[જેમની પાસે સ્વાભિમાનરૂપી સંપત્તિ છે તે માણસો શાશ્વત જીવે છે. જેમની પાસે સ્વાભિમાન નથી તેમની પાસે ધન કે આયુષ્ય હોય તો પણ શું કામનું ?]

૫

૩૯૦.

**ષ્ટપદ: पुष्पमध्यस्थो यथा सारं समुद्धरेत्।
तथा सर्वेषु शास्त्रेषु सारं गृह्णन्त पण्डिताः॥**

[જેમ ભમરો દરેક પુષ્પ પર જઈ તેનું ઉત્તમ તત્વ એકઠું કરે છે તેમ ડાહ્યા માણસે દરેક શાસ્ત્ર વાંચી તેનો સાર મગજમાં ઉતારવો જોઈએ.]

૬-૭

૩૯૧.

**हस्तस्य भूषणं दानं सत्यं कंठस्य भूषणम्।
श्रोतस्य भूषणं शास्त्रं भूषणैः किं प्रयोजनम् ॥**

[હાથનું આભૂષણ દાન છે, સત્ય વચન એ કંઠનું આભૂષણ છે, શાસ્ત્રોનું શ્રવણ એ કાનનું આભૂષણ છે. આવાં આભૂષણો પહેર્યા પછી અન્ય કોઈ આભૂષણ પહેરવાની જરૂર રહેતી નથી.]

૩૯૨.

हितं मनोहरि च दुर्लभ वचः।

[જે આપણા હિતમાં હોય અને મનને રુચે તેવું પણ હોય એવું બોધવચન મળવું મુશ્કેલ છે.]

૩૯૩.

**हंसः श्वेतो बकः श्वेतो को भेदो बकहंसयोः।
नीरक्षीरविवेके तु हंसः हंसो बको बकः॥**

[હંસ સફેદ દેખાય છે. બગલો પણ સફેદ દેખાય છે. પરંતુ જ્યારે પાણી અને દૂધ અલગ કરવાની વાત આવે ત્યારે હંસ હંસ જેવો અને બગલો બગલા જેવો સાબિત થઈ જાય છે.]

૩૯૪.

હીયતે હિ મતિસ્તાત્ હીનૈઃ સહ સમાગતાત્
સમૈસ્ચ સમતામેતિ વિશિષ્ટૈશ્ચ વિશિષ્ટિતમ્॥

[મહાભારતનો શ્લોક છે: હીન એટલે કે અધમ માણસો સાથે રહેવાથી આપણી બુદ્ધિ અધમ થઈ જાય છે. સમાન માણસો સાથે રહેવાથી સમાન રહે છે અને વિશિષ્ટ એટલે કે ખૂબ પ્રતિભાવાન સાથે રહેવાથી આપણી પ્રતિભા પણ ખિલે છે.]

ક્ષ

૩૯૫.

ક્ષણશઃ કણશ્રૈવ વિદ્યામ્ અર્થં ચ સાધયેત્
ક્ષણે નષ્ટે કુતો વિદ્યા કણે નષ્ટે કુતો ધનમ્॥

[પ્રત્યેક ક્ષણનો ઉપયોગ કરી વિદ્યા મેળવવી જોઈએ અને પ્રત્યેક કણ બચાવી ધન એકઠું કરવું જોઈએ. ક્ષણ વેડફે વિદ્યા ન મળે, કણ વેડફે ધન ન મળે.]

૩૯૬.

ક્ષણે તુષ્ટઃ ક્ષણે રુષ્ટસ્તુષ્ટો રુષ્ટઃ ક્ષણે ક્ષણે
અવ્યવસ્થિતચિત્તસ્ય પ્રસાદોઽપિ ભયન્કરઃ॥

[ઘડીક ખુશ તો ઘડીક નાખુશ. એક ઘડી રાજી તો બીજી મિનિટે અગનગોળો. જેમના મગજનું કંઈ ઠેકાણું ન હોય તેનાથી આઘા રહેવું સારું. આવા માણસની મહેરબાની પણ ભારે પડી જાય.]

૩૯૭.

ક્ષણેક્ષણે યદ્ નવતાં ઉપૈતિ સ રૂપઃ।

[મહાકવિ કાલિદાસે કરેલી સૌંદર્યની વ્યાખ્યા: ખરી સુંદરતા તેને કહેવાય જે હરઘડી નવું રૂપ ધારણ કરે.]

૩૯૮.

ક્ષમા બલમશક્તાનામ્ શક્તાનામ્ ભૂષણમ્ ક્ષમા।

ક્ષમા વશીકૃતે લોકે ક્ષમયા કિં ન સિધ્યતિ॥

[ક્ષમા શક્તિશાળી માણસનું સાચું બળ છે. શક્તિશાળી માણસો ક્ષમા વડે શોભે છે. ક્ષમાથી લોકો વશ થઈ જાય છે. ક્ષમાથી શું ન થઈ શકે?]

૩૯૯.

ક્ષમા શસ્ત્રં કરે यस્ય દુર્જનઃ કિં કરિષ્યતિ।

અતૃણે પતિતો વહ્નિઃ સ્વયમેવોપશામ્યતિ॥

[જેમની પાસે ક્ષમા નામનું અમોઘ શસ્ત્ર હોય તેનું કોઈ કંઈ બગાડી શકે નહિ. જે ધરતી તણખલા વિનાની એટલે કે સાવ ઉજ્જડ અને વેરાન હોય તેની ઉપર આગનો ગોળો પડે તો તે આપમેળે ઠંડો પડી જાય.]

શ

૪૦૦.

જ્ઞાનં ભારઃ ક્રિયાં વિના।

[જેનો અમલ ન કરીએ તેવું જ્ઞાન ભારરૂપ બને છે.]

૪૦૧.

જ્ઞાનં તુ દ્વિવિધં પ્રોક્તં શાબ્દિકં પ્રથમં સ્મૃતમ્।

અનુભવાચ્ચં દ્વિતીયં તું જ્ઞાનં તદુર્લભં નૃપા॥

[જ્ઞાન બે પ્રકારના હોય છે. એક તો શબ્દો વડે મેળવેલું અને ગોખીને યાદ રાખેલું જ્ઞાન અને બીજું સ્વાનુભવ થવાથી સમજાયેલું જ્ઞાન. હે રાજા, આ બીજા પ્રકારનું જ્ઞાન દુર્લભ છે.]

સમાપ્ત